

INDEX

3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five year

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Page No
1	Dr. Geetaben Undadkat	Antidote Indian Remedies to Global Issues - Solutions to Contemporary Global Issues - Indian Culture and Approach (book) Mansik Swasthy- Ukel Bhartiya Sanskritina Sandarbhma (Chapter)	Mansik Swasthy - Ukel Bhartiya Sanskritina Sandarbhma	Solutions to Contemporary Global Issues - Indian Culture and Approach	Solutions to Contemporary Global Issues - Indian Culture and Approach	National	2017	ISBN NO. 978-93-86103-79-6	4
2	Dr. Geetaben Undadkat	Research Matrix An International Multidisciplinary Journal of Applied Research Issue-12 July 2017	Gunvattayukt Prachin Shiksha Paddhatti	International Seminar	-	INTERNATIONAL	2017	ISSN NO.2321-7073	11
3	Dr. Varshaben B. Joshi	Ketlak Mukhya Natyashastriya Granthoma Rassamagri - Ek Adhyayan					2017	ISBN No. 978-93-86103-71-0	18
4	Dr. Smita Acharya	Antidote Indian Remedies to Global Issues - Solutions to Contemporary Global Issues - Indian Culture and Approach (book) Vyasana Ek Samajik Samasya - Bhartiya Sanskriti Ane Drashtikonna Pariprekshyama (Chapter)	Vyasana Ek Samajik Samasya - Bhartiya Sanskriti Ane Drashtikonna Pariprekshyama				2017	ISBN NO. 978-93-86103-79-6	21
5	Dr. M.N. Vaghela	Antidote Indian Remedies to Global Issues - Solutions to Contemporary Global Issues - Indian Culture and Approach (book) Bharat Main Rashtriya Eki Karan Ki Samasya (Chapter)	Bharat Main Rashtriya Eki Karan Ki Samasya				2017	ISBN NO. 978-93-86103-79-6	27
6	Dr. Bhavnaben Keshwala	Udyog Sahasikta 2					2017	ISBN NO. 978-93-81072-11-0	32
7	Dr. Sulbhaben Devpurkar	Stories From The Ramayana		-			2018	ISBN NO. 978-93-86776-59-4	35
8	JANKI KOTECHA	RECENT TRENDS	STRESS MANAGEMENT ON THE EMPLOYEES OF PRIVATE BANKS OF PORBANDAR	National Seminar on Dealing with Stress: Strategies and Solutions	National Seminar on Dealing with Stress: Strategies and Solutions	NATIONAL	2020	ISSN: 2348-9715	43
9	Dr. M.N. Vaghela	Jaydrathvadh (Title of the Book) Jaydrathvadh Khandkavya ki Abhivyanjana Paddhati (Chapter)		-			2020	ISBN NO. 978-93-89848-26-7	52

10	Dr. M.N. Vaghela	Mahan Upanyaskaroka Vyaktitva Evam Krutitva					2020	ISBN NO. 978-81-8435-545-1	65
11	Dr. Bhavnaben Keshwala	Udyog Sahasikta 2 Second Edition					2020	ISBN NO. 978-93-81072-11-0	68
12	Dr. Bhavnaben Keshwala	Samagralakshi Arthshashtra 1					2020	ISBN NO. 978-93-81072-55-4	71
13	Dr. Sangeetaben Parekh	Pravasi Majdooron Ki Samasya Chunautiyan Aur Samadhan 2 (Title of the Book) Gangamainya Upanyas Main Majdoor Kisan Ki Samasya Aur Samadhan (Chapter)	Gangamainya Upanyas Main Majdoor Kisan Ki Samasya Aur Samadhan	One Day International Webinar on Pravasi Majdooron Ki Samasya, Chunautiyan Aur Samadhan	Pravasi Majdooron Ki Samasya, Chunautiyan Aur Samadhan	INTERNATIONAL	2020	ISBN NO. 978-93-89341-87-4	74
14	Suhaginiben Garasiya	Pravasi Majdooron Ki Samasya Chunautiyan Aur Samadhan 2 (Title of the Book) 'Godan' Upanyas main Majdooron ki Samasyae (Chapter)	'Godan' Upanyas main Majdooron ki Samasyae (Chapter)	One Day International Webinar on Pravasi Majdooron Ki Samasya, Chunautiyan Aur Samadhan	Pravasi Majdooron Ki Samasya, Chunautiyan Aur Samadhan	INTERNATIONAL	2020	ISBN NO. 978-93-89341-87-4	81
15	KAJAL DILIPBHAI KHUNTI	INTERNATIONAL PEER REVIEWED REFERRED JOURNAL SURABHI VOL.2 43 ISSUE	PARYAVARNMA KSHAR PRAVESH NI SAMASYA	NATIONAL CONFERENCE ON ECONOMY OF GUJARAT: PROBLEMS AND PROSPECTS, CAPITALISM: PRESENT CRISES AND REFORMS AND ENVIRONMENT: FUTURE OF MANKIND	ECONOMY OF GUJARAT: PROBLEMS AND PROSPECTS, CAPITALISM: PRESENT CRISES AND REFORMS AND ENVIRONMENT: FUTURE OF MANKIND	NATIONAL	2020	ISSN 2349:4557	89
16	Dr. M.N. Vaghela	Pravasi Majdooron Ki Samasya Chunautiyan Aur Samadhan 2 (Title of the Book) Shramik Samvedana Aur Abhivyakti (Chapter)	Shramik Samvedana Aur Abhivyakti	One Day International Webinar on Pravasi Majdooron Ki Samasya, Chunautiyan Aur Samadhan	Pravasi Majdooron Ki Samasya, Chunautiyan Aur Samadhan	INTERNATIONAL	2020	ISBN NO. 978-93-89341-85-0	97
17	Dr. Bhavnaben Keshwala	Pravasi Majdooron Ki Samasya Chunautiyan Aur Samadhan 2 (Title of the Book) Arthvyavastha ki Majboot Niv - Pravasi Majdoor (Chapter)	Arthvyavastha ki Majboot Niv - Pravasi Majdoor	One Day International Webinar on Pravasi Majdooron Ki Samasya, Chunautiyan Aur Samadhan	Pravasi Majdooron Ki Samasya, Chunautiyan Aur Samadhan	INTERNATIONAL	2020	ISBN NO. 978-93-89341-85-0	107
18	Bhavikaben Gohel	Research Matrix An International Multidisciplinary Journal of Applied Research	Financial Performance Analysis of Selected FMCG Companies in India	National Conference on Multidisciplinary Research and Innovation	National Conference on Multidisciplinary Research and Innovation	NATIONAL	2021	ISSN NO.2321-7073	115
19	Dr. Bhavnaben Keshwala	Rashtriya Arthvidhannu Arthshashtra 2					2021	ISBN NO. 978-93-81072-91-2	123

20	RAMDATTI HULLASHGAR M.	Research Matrix An International Multidisciplinary Journal of Applied Research VOL 1 ISSUE 8	AARZI HUKUMAT NA NAYAK SHAMAD DAS GANDHI	International Seminar	INTERNATIONAL	INTERNATIONAL	2022	ISSN NO.2321-7073	126

ANTIDOTE

INDIAN REMEDIES TO GLOBAL ISSUES

(SOLUTIONS TO CONTEMPORARY GLOBAL ISSUES -
INDIAN CULTURE AND APPROACH)

❖ Editor ❖

Prin. Dr. R. P. Mehta

Shri Somnath Education Society
Smt. C. P. Choksi Arts and
Shree P. L. Choksi Commerce College.
Veraval

2017

ANTIDOTE INDIAN REMEDIES TO GLOBAL ISSUES
(SOLUTIONS TO CONTEMPORARY GLOBAL ISSUES - INDIAN CULTURE
AND APPROACH)

© Editor - Prin. Dr. R. P. Mehta

© Co-editors - Dr. A. M. Chocha
- Dr. S. J. Vaghela
- Dr. N. R. Suba

(પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં રજૂ કરેલી દરેક બાબતોની જવાબદારી જે તે લેખનકર્તાની છે.)

પ્રાપ્તિ સ્થાન :

Shri Somnath Education Society
Smt. C. P. Choksi Arts and Shree P. L. Choksi Commerce College,
Veraval.

ISBN No. 978-93-86103-79-6

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૭

કિંમત : ₹ ૩૫૦/—

Editor

PRINCIPAL

Smt. C. P. Choksi Arts and
Shree P. L. Choksi Commerce College.
Veraval.

Printer & Publisher

Kamlesh Prakashan Mandir

G-52, Neo Square, P.N. Marg,
Near Income Tax Office,
Jamnagar - 361008.

Contact : 9879427072 / 9824163463

E-mail : kamleshprakashan@gmail.com

Sr. No.	Author / Title	Page No.
32	Ejaz A.R. Parmar and S. M. Zofair : Seafood Borne Intoxications And Health Issues In Human	102
33	Dr. Sulabha Devpurkar : The Problem Of Terrorism And The Indian Philosophy: A Study	106
34	Dr. Lalitkumar K. Sadaria : An Emerging Problem In New Generation	109
35	Dr. V. S. Zala : Waste Management - A Social Problem	110
36	Dr. Jayaben H. Vadhel : Poverty, Education And Child Labour In Ahmedabad City	112
37	Dr. Nitin R. Suba : Non-Performing Assets Of Banks - Negative Impact On Commerce And Society	116
38	Dr. Jayeshkumar A. Bhatt / Dr. Nayankumar D. Tank : Threats Against Environmental Stability And Uncompensated Future	120
39	Prof. Dr. J. S. Vala : Problems & Solutions Of Indian Education	123
40	Dr. Bhavna K. Thummar : A psychological study of youth problems in college students	125
41	Dr. Mahesh Barad : આધુનિક યુગમાં પર્યાવરણનું પ્રદુષણ અને આબોહવામાં બદલાવ એક આપત્તિ સમાન પશ્ચ વૈશ્વિકસ્તરે	127
42	પ્રા.વસંતપુરી બી. ગોસ્વામી : ધ્વનિ પ્રદૂષણ - સમસ્યા અને ઉકેલો	131
43	પ્રા. ડૉ. ગીતા એ. ઉનડકટ : માનસિક સ્વાસ્થ્ય-ઉકેલ ભારતીય સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં	133
44	ડૉ. કીર્તિ એમ. જાની : વૈશ્વિક સમસ્યાઓનું નિરાકરણ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને દ્રષ્ટિકોણ'' (વસ્તી વૃદ્ધિના સંદર્ભે)	137
45	પ્રા. જયશ્રી વી. મકવાણા : તંદુરસ્ત મન અને સ્વાસ્થ્ય માટે શ્રીમદ ભગવદ ગીતાની ઉપાદેયતા	141
46	Dr. P.H. Ram : વૃદ્ધાવસ્થાની વિવિધ સમસ્યાઓ	144
47	પ્રા. ડૉ. રેણુકાબેન એમ. વ્યાસ : પંચતત્ત્વના સંતુલન દ્વારા આરોગ્ય પ્રાપ્તિ	148
48	પ્રા. સુહાગિની પી. ગરાસિયા : વેદકાલીન ધર્મ આજની આવશ્યકતા	154
49	Dr. Rekha H. Modha : Global Issue Domestic Violence And It's Remedies	155
50	પ્રા. ડૉ. બીનાબેન જે જોષી : ભારતમાં સ્ત્રીઓની શૈક્ષણિક સમસ્યાઓ	159
51	ડૉ. ભાવના કેશવાલા : એકાગ્રતા અને ધ્યાન જાતને જાણો જગતને જાણો	161
52	પ્રા. ડૉ. હર્ષા એચ. મદલાણી : માનવીય સમસ્યાઓ અને વેદો	164
53	ડૉ. હરેન્દ્રકુમાર વી. ચૌધરી : પર્યાવરણ પ્રદૂષણના વૈશ્વિક સમસ્યાઓ	167
54	ડૉ. ચેતના એન. બેચરા : ધર્મ સંબંધિત સમસ્યાઓ અને તેને દુર કરવાના ઉકેલો	170
55	પ્રા. ડૉ. રેખાબેન એમ. ગુંજારિયા : શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ મૂલ્યો અંગેનો ઉચિત દ્રષ્ટિકોણ : સહ-અભ્યાસક પ્રવૃત્તિઓ	172
56	ભરતકુમાર જી. થાનકી : દસમાં ધોરણના વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી વિષયનાં બ્રહ્માંડ એકમ માટે વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ અને નિદર્શન પદ્ધતિની અસરકારકતા તપાસવી	174
57	પ્રા. નીતિનકુમાર જયંતિલાલ ગામીત : ચંદ્રકાંત બક્ષીના 'કમશ:' વાર્તાસંગ્રહમાં સામાજિક સમસ્યાઓનું નિરૂપણ	177
58	ગોસ્વામી રવિગીરી એલ. : યોગદર્શનનું પ્રથમ સોપાન-યમ અંગે અસરકારકતા તપાસવી	181
59	પ્રા. કે. કે. અમીન : સંસ્કૃત નાટકોમાં સામાજિક અપરાધ - સાંપ્રત પરીપ્રેક્ષમાં	183
60	પ્રા. ડૉ. ઊર્મિલા એન. પટેલ : યોગેશ જોશી કૃત 'સમુડી' : સંધિકાળની સમસ્યા	186
61	ડૉ. ભાગીરથી કેતન ભટ્ટ :: સમૂહ માધ્યમોની સામાજિક-મનોવૈજ્ઞાનિક અસર	189

માનસિક સ્વાસ્થ્ય—ઉકેલ ભારતીય સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં

પ્રા. ડૉ. ગીતા એ. ઉનડકટ

સંસ્કૃત વિભાગાધ્યક્ષ, ડૉ. વી. આર. ગોઢાણીયા મહિલા કોલેજ, પોરબંદર

આજના યુગમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી દ્વારા મનુષ્યે સમગ્ર વિશ્વને નાનું બનાવી દીધું છે. મનુષ્ય આજે પોતાના ઘરમાં બેસીને કોઈપણ દેશમાં કોઈપણ વ્યક્તિ સાથે એક સેકન્ડમાં સંપર્કમાં આવી શકે છે. કેવી અદ્ભૂત સિદ્ધિઓ વિજ્ઞાને માનવજાતને આપી છે. કોમ્પ્યુટર, રોબોટ, અવકાશમાં તરતા ઉપગ્રહો, માહિતી સંચાર ક્ષેત્રની અપૂર્વ વ્યવસ્થા, સેલ ફોન, ઈમેલ, ઈન્ટરનેટ વગેરે. આમ, ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રમાં માણસે અસાધારણ સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે આ સિદ્ધિઓ દ્વારા જાણે સ્થળ અને સમયનાં અંતર ઓછા થઈ ગયા છે પરંતુ મનુષ્યના હૃદય—હૃદય વચ્ચેના અંતર ઓછા થયા નથી. વિશ્વની અદ્યતન માહિતી પોતાના ઘરમાં બેસીને મનુષ્ય મેળવી રહ્યો છે પરંતુ મુશ્કેલી એ છે કે એજ ઘરમાં પતિ—પત્ની, સાસુ—વહુ, ભાઈ—ભાઈ વચ્ચે કોઈ કોમ્યુનિકેશન નથી કોઈ મનમેળ નથી.

ભૌતિક સુખ સંપત્તિ મેળવવાની લાલસા વધી છે આથી કામનો બોજો, તનાવ, આર્થિક ભીસ, પરિવારમાં કલેશ, ભવિષ્યની ચિંતાઓ, ઘરમાં, ઓફિસમાં સર્જાતી સમસ્યાઓ આ બધાને કારણે આજના સમયમાં માનસિક તનાવ દિનપ્રતિદિન વધતો જ જાય છે. માત્ર ભારતમાં જ નહિ પણ વિશ્વના સુખી અને સમૃદ્ધ ગણાતા દેશોમાં પણ માનસિક તનાવ, હતાશા, નિરાશા, ડિપ્રેશન, ઉદાસીનતા, ચિંતા, ટેન્શન, પાગલપણુ, વ્યસનોનું બંધન, ડર, અનિદ્રા વગેરે અને આત્મહત્યાનું પ્રમાણ દિન—પ્રતિદિન વધી રહ્યું છે. અમેરીકા અને જાપાન જેવા આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ દેશોમાં ભારત કરતા આત્મહત્યાનું પ્રમાણ ઘણું વધારે જોવા મળે છે લંડન સ્કુલ ઓફ ઈકોનોમિક્સે એક જુદા જ પ્રકારનો સર્વે કર્યો હતો. તા. ૧૧-૧૨-૧૯૯૮ના 'ગુજરાત સમાચાર' માં આ વિશે જણાવ્યું હતું કે દુનિયામાં સહુથી સુખી દેશ કોણ? આ સર્વેના પરિણામો ઘણા જ આશ્ચર્યજનક આવ્યા. જેની માથાદીઠ આવક કદાચ સહુથી ઓછી હશે એવા બાંગ્લાદેશનો આમા પ્રથમ નંબર હતો, જ્યારે માથાદીઠ આવક જેની વધારે છે તેવા અમેરિકાનો ૪૬મો નંબર હતો, બ્રિટનનો ૩૨મો નંબર હતો અને ભારતનો પાંચમો નંબર હતો આ બતાવે છે કે જેમ આર્થિક સમૃદ્ધિ વધે તેમ સુખ વધે એવું હોતું નથી.

વર્તમાન સમયમાં લગભગ દર ૧૦૦ માણસે ૫૦ માણસ પોતાના જીવનમાં માનસિક બીમાર હોવાનું જણાય છે ઉપર થી સુખી દેખાતો માનવ આંતરિક રીતે મનથી દુઃખી છે આજના માનવીની જરૂરિયાતો વધી છે તો સાથો—સાથ મહત્વકાક્ષાં પણ વધી છે આ જરૂરિયાતો અને મહત્વકાક્ષા સંતોષવા માટે આંખો બંધ કરીને દોડતો મનુષ્ય પુરતો શારીરિક કે માનસિક આરામ પણ લેતો નથી પરિણામે તેમનું શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય દિવસે—દિવસે વધારે કથળતું જાય છે. જાહોજલાલી માં રાચતા વિકસિત દેશોના લોકો આરામદાયક પથારીમાં સુવે છે તો પણ ઉંઘની ગોળીઓ લીધા વગર તેમને ઉંઘ આવતી નથી માનસિક તનાવથી બચવા લોકો અનેક પ્રકારના ડ્રગ્સનું સેવન કરવા લાગ્યા છે રોબર્ટ ડી રો નામના વિદ્વાન પોતાના માઈન્ડ એન્ડ મેડીસીન નામના પુસ્તકમાં કહે છે કે 'પૈસાથી આજકાલ બધું જ ખરીદી શકાય છે પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે કોઈપણ કેમીસ્ટની દુકાનમાંથી માનસિક શાંતિ અને પ્રસન્નતાનું પેકેટ વેચાતું મળતું નથી. માનસિક શાંતિ અને માનસિક પ્રસન્નતા મેળવવા જગતનો કોઈપણ મનુષ્ય પોતાના જીવનમાં તત્પર હોય છે આજનો મનુષ્ય ખરેખર ઈચ્છે છે તો શાંતિ અને સ્વસ્થતા પરંતુ રોજીદા જીવનમાં એવા બનાવો બનતા રહે છે કે, લાંબા ગાળાની શાંતિ અને સ્વસ્થતાની વાતતો દૂર રહી પરંતુ થોડા સમય માટે પણ તેનામાં શાંતિ અને સ્વસ્થતા ટકી રહેતા નથી પરિણામે તેમનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય કથળે છે અને તે માનસિક બિમારીઓનો ભોગ બને છે ત્યારે આ બિમારીના ઉપાયો શોધવાની દિશામાં વળે છે. આપણા શાસ્ત્રોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાળવી રાખવાના માનસિક શાંતિ, પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવાના ઘણા ઉપાયો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

જીવનમાં નિયમિતતા :

માનસિક અને શારીરિક સ્વસ્થતા જીવનમાં ટકાવી રાખવા માટે નિયમિતતા ખૂબ જરૂરી છે. વેદકાલીન ઋષિમુનિઓએ સ્વસ્થ અને નીરોગી સો વર્ષનું આયુષ્ય દરેક મનુષ્ય ભોગવી શકે છે એ પ્રતિપાદિત કરી આપ્યું

છે તેઓ બન્ને રીતે સ્વસ્થ જીવન જીવતા તેનું કારણ તેમનું જીવન પ્રકૃતિની સાથે સંકળાયેલું હતું અને તેમનું જીવનમાં નિયમિતતા હતી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે, મનુષ્યએ પોતાના જીવનમાં દરેક કાર્યમાં નિયમિતતા રાખવી જોઈએ ગીતામાં કહ્યું છે કે,

યુક્તાહાર વિહારસ્ય, યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્ત સ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃખશા ॥ (ગીતા અ. ૬, શ્લોક : ૧૭)

અર્થાત્ વ્યક્તિના આહાર, વિહાર, જાગવું, સુવું, કર્મો કરવા વગેરે નિયમિત અને પ્રમાણસરના હોવા જોઈએ જીવનમાં જેટલી નિયમિતતા હોય તેટલું શરીર અને મન સ્વસ્થ રહેશે અનિયમિત જીવનથી કોઈ કાર્ય સફળ થઈ શકતું નથી.

સંયમ :

સમાજના વ્યવહારોથી મનુષ્યના જીવનમાં જુદા-જુદા આવેગો - કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મોહ, દંભ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. જેનાથી માનસિક સ્વાસ્થ્ય બગડે છે મનુષ્ય માનસિક સંતુલન ગુમાવી બેસે છે આપણા શાસ્ત્રોમાં આવા આવેગો પર સંયમ રાખવાની વાત કરવામાં આવી છે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે,

કામ ઇષઃ ક્રોધ ઇષ રજોગુણસમૃદ્ધયઃ ।

મહાશનો મહાપાપ્મા વિષ્ણેનમિહ વૈરિણમ્ ॥ (ગીતા અ. ૩, શ્લોક : ૩૬)

અર્થાત્ રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલા કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે દુગુણો મનુષ્યના દુશ્મન છે. જ્ઞાની લોકોના નીત્ય વેરી એવા આ શત્રુઓ ને કારણે જ જ્ઞાન ઢંકાયેલું રહે છે. આવેગો પર સંયમ ન રાખવાથી મનમાં વિચારોનો પ્રચંડ વેગ, ઉગ્રતા, વિવેકહિનતા, સદ્ભાવનાનો લોપ થાય છે. સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે જ્યારે મનમાં ક્રોધનો આવેગ આવે ત્યારે પોતાના ગુરુ, પરમાત્મા કે પોતાને પ્રિય વ્યક્તિનું સ્મરણ કરવાથી મન શાંત થઈ જાય છે. આથી જ ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કરે છે કે,

ત્રિવિધં નરકસ્યે દં દ્વારમ્, કામ, ક્રોધ, સ્તયા લોભઃ ।

તસ્માત્ એતદ્ ત્રયં ત્યેજત્ । (ગીતા અ. ૧૬, શ્લોક : ૨૧)

કામ, ક્રોધ તથા લોભ મનુષ્યને અદ્યોગતિમાં નાખનાર છે. માટે ત્રણનો ત્યાગ કરવો જોઈએ મનમાં ઉદ્ભવતા આવા આવેગો પર સંયમ રાખવાથી પણ માનસિક સંતુલન જાળવી શકાય છે જેને કારણે માનસિક સ્વાસ્થ્ય બગડતું નથી.

હકારાત્મકતા :

મનુષ્ય જીવનમાં હકારાત્મકતાથી જે મેળવવું હોય તે મેળવી શકાય છે હકારાત્મક વિચારો, વલણ રાખવાથી જગતની હકારાત્મક તાકાત, શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે સુખ હોય કે દુઃખ હોય, ચડતી થાય કે પડતી સફળતા મળે કે નિષ્ફળતા દરેક સંજોગોમાં જે પોઝિટીવ રહી વિચારે તેને કોઈ સંજોગ ડગાવી શકતા નથી. હકારાત્મકતાએ એક શક્તિ છે તેના પ્રયોગથી આનંદ, સુખ, શાંતિ, પ્રસન્નતાનો અનુભવ થાય છે. હકારાત્મકતા હૃદયને શુદ્ધ કરનાર મનને શુદ્ધ કરનાર ઉત્તમ ઔષધ છે કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં હકારાત્મક વલણ અપનાવવાથી મનની સ્વસ્થતા જાળવી શકાય છે જ્યારે બધું જ ગુમાવી દેવામાં આવ્યું હોય ત્યારે કશુંક તો બચી ગયું હોય અને જે બચી ગયું હોય તેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાથી મન પુનઃસ્વસ્થ બનશે. પાણીનો ભરેલો ગ્લાસ અર્ધો ખાલી છે એમ જોવાને બદલે અર્ધો તો ભરેલો છે આવું હકારાત્મક વલણ મનને સ્વસ્થ રાખે છે મનને આગળ વધવાની શક્તિ અને હિંમત આપે છે.

પ્રાર્થના :

પ્રાર્થના એટલે અંતરમાંથી ઉઠતો પોકાર. પ્રભુની સમક્ષ કરવામાં આવતું નિવેદન. પ્રભુ સાથે થતો સીધો વાર્તાલાપ. આપણા શાસ્ત્રોમાં સ્તુતી, સ્તોત્રો, સ્તવનો, પ્રાર્થનાઓ વગેરે આપવામાં આવ્યા છે. આ બધામાં પ્રભુ સુધી લઈ જવાની શક્તિ રહેલી છે. ચીડિયો સ્વભાવ, રોગીષ્ટ શરીર અને રોગીષ્ટ મન, અશાંત, અસ્વસ્થ મન અને અસલામત જીવન એ આજના મોટાભાગના મનુષ્યના લક્ષણ બની ગયા છે આ સ્થિતિમાં જો મનને સ્વસ્થ રાખનાર જો કોઈ દિવ્ય ઔષધિ હોય તો તે પ્રાર્થના છે મનની દુર્બળતા અને માનસિક રોગો પ્રભુ પ્રાર્થનાથી દૂર થઈ શકે છે. મન થાકી ગયું હોય, હારી ગયું હોય, હતાશ થઈ ગયું હોય તો તેને ફરીથી સ્વસ્થ બનાવવા પ્રાર્થના જેવો અસરકારક ઉપાય બીજો એક પણ નથી. ગાંધીજી પ્રાર્થનાને મનનો ખોરાક કહે છે.

કોલંબીયા યુનિવર્સિટીના એક ડોક્ટર મેથ્યુ સે પ્રાર્થનાની શક્તિ વિશે પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં પ્રાર્થનાની દર્દીઓ પર થતી અસરોની વાત કરતા તે ડોક્ટર પોતાનો અનુભવ કહે છે કે, એક વોર્ડમાં દર્દીના પલંગ પાસે દરરોજ પ્રાર્થના કરવામાં આવતી જ્યારે બીજા વોર્ડમાં દર્દીઓ પાસે આવી કોઈ પ્રાર્થના થતી ન હતી પરિણામ એ આવ્યું કે જે વોર્ડમાં પ્રાર્થના થતી હતી એ વોર્ડના દર્દીઓ ઝડપથી સ્વસ્થ થઈ ગયા જ્યારે બીજા વોર્ડમાં દર્દીઓ સ્વસ્થ થતા ઘણો લાંબો સમય લાગ્યો.

મનુષ્ય જીવનમાં જેમ-જેમ પ્રાર્થનાનો ભાવ વધતો જાય તેમ-તેમ પ્રભુ સાથેનું અનુસંધાન પણ વધતું જાય પ્રભુ તો પ્રેમ, પ્રસન્નતા, જ્ઞાન, શક્તિ, વગેરે ગુણોથી સંપન્ન છે. આથી પ્રાર્થના કરનાર મનુષ્યને પ્રભુના આ ગુણોનો અનુભવ થાય છે અને અત્યાર સુધી દુઃખરૂપ લાગતું જીવન હવે આનંદમય લાગવા માડે છે ગીતા કહ્યું છે તેમ,

પ્રસાદે સર્વં દુઃખાના હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્ન ચેતસો હિ દ્વાશુ બુદ્ધિ પર્યવતિષ્ટતે ॥ (અ. ૨, શ્લોક : ૬૫)

અર્થાત્ મનની નિર્મળતા અને પ્રસન્નતાથી મનુષ્યના બધા દુઃખોનો નાશ થાય છે. સ્થિત પ્રજ્ઞનો લક્ષણોમાં કહ્યું છે કે, પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતા શારીરિક અને માનસિક બધા દુઃખોમાંથી મનુષ્ય મુક્ત થાય છે અને માનસિક સ્વાસ્થ્યને પ્રાપ્ત કરે છે.

ધ્યાન :

ધ્યાન માનસિક તનાવોને ઓછા કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે ધ્યાન શરીર અને મનને પ્રકૃતિલત બનાવે છે સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે ધ્યાનાવસ્થા પછી જ્યારે માણસ બહાર આવે છે ત્યારે તેને જીવનના સુંદરમાં સુંદર આરામની અવસ્થાનો અનુભવ થવા લાગે છે. હાર્વર્ડ મેડિકલ કોલેજના પ્રોફેસર ડૉ. હર્બર્ટ બર્ન્સને પ્રયોગો દ્વારા પુરવાર કરી આવ્યું કે ધ્યાનથી મન ઉપર એટલી અસર થાય છે કે બ્લડ પ્રેસર ઓછું થઈ જાય છે સ્વામી બ્રહ્માનંદજી પણ પોતાના 'ધ્યાન, ધર્મ અને સાધના' પુસ્તકમાં કહે છે કે, ધ્યાનથી માત્ર શારીરિક સ્વાસ્થ્ય સારૂ રહે એવું નથી તેનાથી માનસિક સ્વાસ્થ્ય પણ સારૂ થાય છે પતંજલી મુનિએ પોતાના યોગશાસ્ત્રમાં અષ્ટાંગયોગ બતાવ્યો છે તેમાં ધ્યાનને મહત્વનું અંગ માન્યું છે દેશ વિદેશની અનેક કંપનીઓએ પોતાના અમલદારો અને ઓફિસરોના માનસિક તનાવ ને દૂર કરવા ધ્યાનના વર્ગો પણ શરૂ કર્યા છે ઈન્ટરનેશનલ સર્વે રીસર્ચ કોર્પોરેશનના શિકાગોના સર્વેક્ષણ અનુસાર હવે અમેરિકાની ૪૦% કંપનીઓ સ્ટ્રેસ મેનેજમેન્ટ માટે નિયમિત કાર્યક્રમોનું આયોજન કરે છે.

આમ, ધ્યાનથી મન શુદ્ધ થતા માનસિક સ્વાસ્થ્ય પણ ઉત્તમ બને છે ધ્યાન દ્વારા શારીરિક સ્વાસ્થ્ય, માનસિક સ્વાસ્થ્ય, દૈનિક જીવનમાં સ્વસ્થતા સમતા, સ્થિરતા અને શાંતિ તેમજ પ્રસન્નતાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સ્મરણ :

પરમાત્માનું સ્મરણ એ સર્વ પ્રકારના રોગોની ઔષધિ છે. ગાંધીજી જ્યારે નાના બાળક હતા ત્યારથી દાસીએ તેને પ્રભુસ્મરણ કરવાનું કહ્યું હતું. આ સ્મરણ કરવાથી તેનો ભય ચાલ્યો ગયો હતો અને પછી તો એ સ્મરણ એના જીવનના અંત સુધી રહ્યું. માનસિક બિમારીઓને દૂર કરવાની અદ્ભૂત શક્તિ નામસ્મરણમાં રહેલી છે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના પત્ની શ્રી મા શારદામણીદેવીને તેના એક ભક્તે કહ્યું - 'મા મારૂ મન અસ્વસ્થ છે, મારા મનને શાંતી નથી' ત્યારે મા શારદાદેવીએ તેને નામ સ્મરણ કરવાનું કહ્યું આમ મનની શાંતિ અને સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરવાનો સરળમાં સરળ ઉપાય શ્રીમા એ નામસ્મરણનો બતાવ્યો.

શ્રીમાએ તેના ભક્તને કહ્યું સંસાર વ્યવહારમાં અનેક સમસ્યાઓ આવ્યા કરે છે મનુષ્ય નિરાશ થઈ જાય છે પણ જેઓ સ્મરણ કરે છે તેઓ આવી નિરાશામાં પણ પોતાનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય ટકાવી રાખે છે. શ્રીમાએ સંસારની સર્વ સમસ્યાનો ઉકેલ બતાવતા કહ્યું, 'યુપયાપ પ્રભુ સ્મરણ કરવું એ જીવનની સમસ્યાનો ઉકેલ લઈ આવવાનો સરળમાં સરળ અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ રસ્તો છે.'

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં સમગ્ર માનવજાતિને જીવન જીવવાની અદ્ભૂત કળા બતાવી કહ્યું કે, જીવનના કુરૂક્ષેત્રમાંથી નાસી જવાને બદલે જીવનનું યુદ્ધ લડી અને તે પણ ઉત્તમ રીતે લડો મનની પૂર્ણ સ્વસ્થતાથી લડો જીવનરૂપી યુદ્ધના મેદાનમાં સ્થિરતા, સ્વસ્થતા અને શાંતિ કેવી રીતે જાળવવા ? જીવનની વિષમ પરિસ્થિતિઓમાં કઈ રીતે સ્થિર રહેવું ? આ માટેનો દિવ્ય શ્લોક, મંત્ર ભગવાને સ્વમુખે આપ્યો,

તસ્માત સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુષ્ય ચ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્મામિવૈષ્યસ્યસંશય ॥ (અ. ૮, શ્લોક : ૭)

અર્જુન ! તે માટે સર્વકાળમાં તું મારૂ સ્મરણ કરીને તું યુદ્ધ કર મારામાં મન બુદ્ધિ અર્પણ કરવાથી તું ચોક્કસ મને પામીશ.

સર્વ સમયે તું મારૂ સ્મરણ કર એટલે તું જે કાઈ કાર્ય કરતો હોય ત્યારે મારૂ સતત સ્મરણ કર મનુષ્ય પદ જીવનનું યુદ્ધ સતત સ્મરણ કરતા લડે તો તેના જીવનમાં છવાયેલા હતાશા, નિરાશા, માનસિક અશાંતિ, ચિંતાઓ વગેરે દૂર થાય છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના માનસપુત્ર સ્વામી બ્રહ્માનંદજી કહે છે કે, 'પ્રભુ સ્મરણથી તમારું જીવન એટલું સુંદર બની જશે કે સંસારના દુઃખ, કષ્ટ કે માનસિક અશાંતિઓ તમને કોઈ પ્રકારે સ્પર્શી શકશે નહીં.

સદ્વાંચન :

સદ્વાંચન મનને મજબુત અને સ્વસ્થ બનાવે છે. હોરેસમેન નામના ચિંતક કહે છે કે, 'પુસ્તકો વિનાનું ઘર એ બારીઓ વગરના ઓરડા જેવું છે.' સારા ગ્રન્થો, પુસ્તકો મનુષ્યને અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં, અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાનમાં, નિરાશા અને હતાશામાંથી આશા અને પ્રસન્નતામાં, તમસ અને જડતામાંથી સત્ય અને ચૈતન્યમાં લઈ જવાની શક્તિ ધરાવે છે. આપણા વેદો, ઉપનિષદો, પુરાણો, શ્રીમદ્ભાગવદ્ગીતા, શ્રીરામચરિતમાનસ હજારો વર્ષોથી મનુષ્ય જાતિને માનસિક સ્વસ્થતા આપી રહ્યા છે. જીવનથી થાકી ગયેલા, જીવવાની આશા ગુમાવી ચૂકેલા, મરવા માટે જ નીકળેલા મનુષ્યના હાથમાં એકાદ સારૂ પુસ્તક, ગ્રન્થ આવી જાય તો તેનું જીવન અસ્વસ્થતામાંથી સ્વસ્થતા તરફ, અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ, અજ્ઞાન માંથી જ્ઞાન તરફ વળી જાય છે.

સદ્ગ્રન્થો મનની સ્થિતિને બદલી નાખવા માટે સમર્થ છે ગાંધીજી કહે છે કે, 'જ્યારે-જ્યારે મારા જીવનમાં મને નિરાશા મળી ત્યારે ત્યારે મને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાંથી માર્ગદર્શન મળ્યું છે. સદ્ગ્રન્થો મનુષ્યની માનસિકતાને બદલી નાખે છે. થોડો સમય પણ દરરોજ સદ્ગ્રન્થોનું વાંચન માનવ જીવનમાં આવતી મુશ્કેલીઓને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે એજ રીતે મહાપુરૂષોના ગ્રન્થોમાં પણ તેમનું ઉત્તમ જીવન દર્શન રહેલું હોવાથી જીવનની શારીરિક અને માનસિક સમસ્યાઓનું સમાધાન મળી આવે છે.

આમ, જ્ઞાનના ઝરણા જેવા સદ્ગ્રન્થોમાં ડૂબકી મારાવાથી મનનો મેલ ધોવાઈ જાય છે. પ્રસન્નતા, શીતલતા અને આહ્લાદકતાની પ્રાપ્તિ થવાથી જીવન પણ ઉત્સાહ, ઉલ્લાસ અને આનંદથી સભર બની જાય છે અને મન સ્વસ્થતાને ધારણ કરે છે.

આમ, આધુનિક યુગમાં ધ્યાન શિબિરો, યોગ શિબિરો, માનસિક અસ્વસ્થતા દુર કરવાના વર્ગોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. કારણ કે મનુષ્ય પોતાની જાતને સલામત માનતો નથી ભલે સુખ સગવડના સાધનો વધ્યા છે પણ જીવનની નિશ્ચિંતતા અને માનસિક સ્વસ્થતા તથા હળવાશ મનુષ્યે ગુમાવી દીધી છે ત્યારે આપણા શાસ્ત્રોએ બતાવેલા કેટલાક ઉપાયો દ્વારા માનસિક સ્થિરતા, શાંતિ, પ્રસન્નતા વગેરે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે માનસિક સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરવું એ ઘણી મોટી સિદ્ધિ છે માનસિક સ્વાસ્થ્ય વગર જીવનમાં મેળવેલી અનેક પ્રકારની સિદ્ધિઓનો કોઈ અર્થ નથી.

સંદર્ભ ગ્રન્થો :

૧. આધુનિક માનવ શાંતિની શોધમાં, એમ. પી. પટેલ ફાઉન્ડેશન, અમદાવાદ
૨. ધ્યાન અને એકાગ્રતા, સ્વામી નીખીલેશ્વરાનંદ, શ્રી રામકૃષ્ણ આશ્રમ, રાજકોટ
૩. મનનું ભોજન, અરવિન્દ મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ, વડોદરા
૪. પોઝીટીવ થીકીંગ, ડબલ્યુ.બી.જી. પ્રકાશન, અમદાવાદ.
૫. સ્વામી વિવેકાંન જીવન સંદેશ, રામકૃષ્ણ આશ્રમ, બેલુર
૬. પ્રમાણ, પડકાર, પ્રશ્ન, રશ્મિબેન મહેતા, વેરાવળ
૭. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ.

RESEARCH

MATRIX

An International Refereed Multidisciplinary Journal of Applied Research

ISSUE -12

YEAR - 4

JULY - 2017

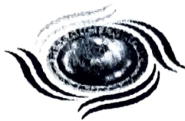

MANAVADAR KELAVANI MANDAL SANCHALIT

SHRI J.M.PANERA ARTS, COMMERCE &

COMPUTER SCIENCE COLLEGE

BANTWA ROAD, MANAVADAR, DIST: JALNASHAH - 362630

EDITOR-IN-CHIEF
Mr. Kalpesh Rakholia

EDITOR
Dr. ALKESH VACHHANI
CELL : 94282 22982

EDITOR
DR. MITAL MANAVADARIA
CELL :9925975975

	ABOUT THE JOURNAL	

RESEARCH MATRIX is an International Journal for all subjects (Multidisciplinary) publishing original papers, reviews articles on Research all Languages. It promotes interdisciplinary perspective to discuss issues of National and International Significance. Its regular features include research book editorial correspondence. All the Research papers are subject to a double-blind referring process and are published on the recommendation of reviewers and discretion of the editor. As far as the research papers are concerned, the views of statements expressed in the Research papers are solely of the author and the editor is not responsible for the same.

	ABOUT THE JOURNAL	

- Cooperation in the exchange of information about Physical Education, Applied Social Sciences, Commerce, Education and science Worldwide.
- Development of Research work.
- Balance of advanced theories and common practices.

	AIM	

- development among various countries worldwide.
- To promote the study of Arts, Science, Management, Commerce and Education by using the advances in scientific research results.
- To establish a common foundation of theory based on the positive differences of various backgrounds.
- To develop interest in the significant study of various researchers.

Editor-In-Chief

RESEARCH MATRIX : International Multidisciplinary Journal of Applied Research
Uday Nagar Society, Block No.7/b, B/h. Godhwani High School Pin - 362015
Website : www.researchmatrix.org Email : editorresearchmatrix@gmail.com

RESEARCH MATRIX :2321-7073
An International Refereed Multidisciplinary Journal Of Applied Research

**NATIONAL INSTITUTE OF SCIENCE COMMUNICATION
AND INFORMATION RESOURCES**
(Council of Scientific and Industrial Research)
14, Satsang Vihar Marg, New Delhi 110 067

Ms. V. V. Lakshmi, Head, National Science Library
Phone: 91-11-2686 3759
E-mail: vvlakshmi@niscair.res.in website: www.niscair.res.in

NSL/ISSN/INF/2013/1516

Dated: July 17, 2013

Mr. Kalpesh R. Rakholiya
Junagadh,
Timbawadi,
Uday nagar soc. block no 7/b
b/h godhwani high school
pin-362015

Dear Sir/ Madam,
We are happy to inform you that the following serial(s) published by you has been registered and assigned ISSN (Print)

ISSN 2321 – 7073   Research Matrix

It is important that the ISSN should be printed on every issue preferably at the right hand top corner of the cover page.

The Indian National Centre will be responsible for monitoring the use of ISSN assigned to Indian Serials and for supplying up to-date data of the same to the International Centre for ISSN, Paris. For this purpose we request you to send us the forth coming issue of your serial on complimentary basis.

We solicit your co-operation in this regard.

Yours sincerely

V. V. Lakshmi
(V.V. Lakshmi)
Head
National Science Library

Please don't forget to send a sample issue of the journal/URL with ISSN printed on it.

Contact : Ms. Shobhna Vij
e-mail : issn.india@niscair.res.in
phone : 011-26516672

RESEARCH MATRIX :2321-7073

An International Refereed Multidisciplinary Journal Of Applied Research

SR.NO.	TITLE & AUTHOR	PAGE NO.
15	ગુણવત્તાસભર શિક્ષણના સંદર્ભમાં કાલિદાસના વિચારો ડૉ. પ્રો. રમેશ એ. વાળા	67 TO 69
16	RTE-2009 અને અમલીકરણ - પડકારો તનુજા આર કલોલા	70 TO 72
17	ભારતના ઘડતરમાં શિક્ષકોની ભુમિકા પ્રો. સંગીતાબેન કે. તાવિયાડ	73 TO 74
18	ગુણવત્તાયુક્ત પ્રાચીન શિક્ષા પદ્ધતિ પ્રા. ડો. ગીતા એ. ઉનડક	75 TO 77
19	IMPLEMENTING QUALITY IN HIGHER EDUCATION PROF. B.L.BHUTIYA	78 TO 82
20	A CRITICAL ANALYSIS OF LEFT HAND OF DARKNESS BY... KHYATI R. DODIYA	83 TO 85
21	MEASURES TO IMPROVE QUALITY IN EDUCATION INSTITUTIONS IN.. PROF. IRINA TRAMBADIYA	86 TO 89
22	QUALITY ENHANCEMENT IN TEACHER EDUCATION DR.GEETA A.PATEL	90 TO 92
23	EDUCATION THROUGH SKYPE DR. DIPIKA N. MEHTA	93 TO 97
24	REORIENTATION OF HIGHER EDUCATION DR. R. G. PARMAR	98 TO 102
25	ग्राम्य क्षेत्र की शिक्षा संस्थानों का छात्रो पर प्रभाव डॉ. मेरगसिंह ए. यादव	103 TO 107
26	मूल्यशिक्षा में अभ्यासपुरक प्रवृत्तियों का महत्त्व डॉ. शिल्पा आर. कामलिया	108 TO 111
27	QUALITY IN INDIAN HIGHER EDUCATION SYSTEM : A PREREQUISITE.. DR. PIYUSH N. MARTHAK	112 TO 117
28	LIVE EDUCATION DR. SANJAYKUMAR SHANKARBHAI PATEL	118 TO 122
29	ગુજરાતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની વિષયવસ્તુઓ અને સંભાવનાઓ DR. SANJAYKUMAR M. PATEL	123 TO 129
30	ROLE OF ICT IN CHANGING TEACHING LEARNING PERSPECTIVE SUPRIYA RAITHATHA	130 TO 133
31	ASPECTS OF QUALITY IMPROVEMENT IN HIGHER EDUCATION..... DR. MANISH A. VYAS	134 TO 137

गुणवतायुक्त प्राचीन शिक्षा पद्धति

प्रा. डॉ. गीता એ. ઉનડકટ (સંસ્કૃત વિભાગાધ્યક્ષ)
ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા મહિલા કોલેજ, પોરબંદર

SUBJECT:

શિક્ષણ એ વ્યક્તિના જીવન ઘડતરનું મહત્વનું અંગ છે પ્રાચીનકાળમાં શિક્ષણમાં ધર્મનું પ્રાધાન્ય હતું. શિક્ષણના આદર્શો, ઉદ્દેશો, પાઠ્યક્રમ અને વિદ્યાર્થીના દૈનિક જીવનમાં ધર્મનું પ્રભુત્વ રહેતું. જ્ઞાન પ્રાપ્તિ ધર્મ દ્વારા કરવામાં આવતી પ્રાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિની એક વિશેષતા એ છે કે, 'જીવનમાં સાદાઈ અને ઉચ્ચ વિચારો' વેદોના સમયમાં શિક્ષણનો આદર્શ મહાન હતો. વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસ પર ધ્યાન આપવામાં આવતું એ સમયમાં શિક્ષણ કેવળ પુસ્તકીયુ ન હતું. પરંતુ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીઓને આત્મનીર્ભર બનાવવા તેનામાં ત્યાગ, દાન, સહન શીલતા, ધીરજ, માનવતા જેવા માનવીય ગુણોનો વિકાસ થાય તેવો હતો.

પ્રાચીન શિક્ષણ પ્રણાલી અનુસાર ઉપનયન સંસ્કાર કરાવી વિદ્યાર્થીને ગુરૂને સોંપવામાં આવતો અને ગુરૂ ગાયત્રી મંત્રનો ઉપદેશ આપી વિદ્યા આપવાનો પ્રારંભ કરતા. ગુરૂ પ્રકૃતિના સાનીધ્યમાં વૃક્ષો, પશુ-પક્ષીઓની વચ્ચે પોતાના શિષ્યોને જીવનના દરેક ક્ષેત્રનું જ્ઞાન આપતા. ત્યારનું શિક્ષણ માત્ર પુસ્તકલક્ષી નહીં પણ જીવન લક્ષી, ગુણવતા યુક્ત શિક્ષણ હતું. એ સમયમાં વિદ્યાર્થીઓએ વહેલા ઉઠવું નહીં ઘોઈ પ્રાર્થના કરવી, સફાઈ કરવી, યજ્ઞો કરવા, ગુરૂના આશ્રમના બધા કાર્યો કરવા વગેરે તેમની દિનચર્યા રહેતી. દરેક વિદ્યાર્થીને તેની કક્ષા પ્રમાણે શિક્ષણ મળી રહે તેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવતા.

પ્રાચીનકાળમાં જ્ઞાન પ્રાપ્તિની ભાષા સંસ્કૃત હતી. યોગ, પ્રાણાયામ, યમ, નિયમ, પ્રત્યાહાર, તપ, ધ્યાન વગેરે દ્વારા સ્વાસ્થ્યના શિક્ષણ પર ભાર મુકવામાં આવતો. અભ્યાસક્રમમાં વિદ્યાર્થીની પોતાની ક્ષમતા અનુસાર વેપારી, ખેડૂત, શિક્ષક વગેરે બનવાની તાલીમ આપવામાં આવતી વિદ્યાર્થીઓ માટે ગુરૂ દ્વારા જુદા-જુદા નિયમોનું પાલન કરાવવામાં આવતું દરેક વિદ્યાર્થી માટે નિયમોનું પાલન કરવું ફરજિયાત હતું. ગરીબ કે અમીર કોઈપણ વિદ્યાર્થીએ સાદાઈ, સંચમ વગેરેનો સ્વીકાર કરવાનો રહેતો.

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં ગુરૂનું સ્થાન મહત્વનું હતું. ગુરૂ-શિષ્ય વચ્ચેનો સબંધ સુમધુર હતો. ગુરૂના આશ્રમમાં કે ગુરૂના ઘરે વિદ્યાર્થી વિદ્યાનું અધ્યયન કરતો. ગુરૂ અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે ખૂબ જ ભાવનામય સબંધ રહેતો તે વિદ્યાર્થી જીવન પછી પણ ચાલુ રહેતો. પ્રાચીન સમયમાં વિદ્યાર્થી ગુરૂને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ સમાન માનતા. એ સમયથી જ કહેવાયું છે કે, આમ, વિદ્યાર્થી ગુરૂને સાક્ષાત પરમાત્મ સ્વરૂપે જોતો.

પ્રાચીન સમયમાં આશ્રમોમાં ગુરૂકુળોમાં આપણા પ્રાચીન ગ્રંથો, રામાયણ, મહાભારત, વેદો, ઉપનિષદો, પુરાણો વગેરે ગ્રંથોનું અધ્યયન કરાવવામાં આવતું આ ગ્રંથોના જ્ઞાન દ્વારા સંસ્કૃતિના રક્ષણ અને સુંદર જીવન જીવવા માટેનું શિક્ષણ અપાતું.

પ્રાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિ માત્ર આધ્યાત્મિક જ્ઞાન સુધી જ સીમીત ન હતી તેનું ક્ષેત્ર ઘણું વ્યાપક હતું. ગુણવતાયુક્ત શિક્ષણ પદ્ધતિ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગી વિકાસ માટે વેદ વેદાંગના અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત, જ્યોતિષ, ચિકિત્સા, કૃષિ વિજ્ઞાન, ગણિત, ધનુ વિદ્યા વગેરે વિષયોનું પણ

શિક્ષણ આપવામાં આવતું. આ ઉપરાંત હોમ, હવન, યજ્ઞ વિધિ માટે શિષ્યોને સંસ્કૃત શ્લોકો કંઠસ્થ કરાવવામાં આવતા અને વિદ્યાર્થીઓએ સંગીતની સાથે રજુ કરવાના રહેતા.

આપણી પ્રાચીન ગુણવત્તા યુક્ત શિક્ષા પદ્ધતિમાં કેટલીક પદ્ધતિ વિશિષ્ટતા યુક્ત હતી જે વર્તમાન સમયમાં જોવા મળતી નથી. એ સમયમાં ગુરૂનું સ્થાન સર્વશ્રેષ્ઠ મનાતું ગુરૂ અને શિષ્ય બન્ને શ્રેષ્ઠ ગણાતા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે તેમ જ્ઞાન થી પવિત્ર આ જગતમાં બીજું કંઈ નથી. ત્યારે જ્ઞાનને જ પવિત્ર માનવામાં આવતું ગુરૂ શિષ્યો પરસ્પર સંવાદ કરી જ્ઞાનનું આદાન પ્રદાન કરતા જુદા-જુદા ગ્રંથોની ચર્ચા વિદ્યાર્થીની સામે ગુરૂ દ્વારા કરવામાં આવતી અને એ રીતે વિદ્યાર્થીનું જ્ઞાન પરિપક્વ બનતું જતું.

મનુસ્મૃતિમાં વિદ્યાર્થીને શિક્ષા કરવાનો ઉલ્લેખ પણ જોવા મળે છે તે સમયમાં વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષા કરવાની પ્રથા હતી ગુરૂઓ તેમને સાચી સલાહ, શિખામણ આપતા તેમને સમજાવતા, વિવેક શીખવતા છતાં જો કોઈ વિદ્યાર્થીનો વ્યવહાર યોગ્ય ન લાગે તો તેમને ઉપવાસ કરવાની સજા કરતા વિદ્યાર્થીઓને કરવામાં આવતી શિક્ષા બહુ કઠોર ન હતી. પરંતુ સામાન્ય કહી શકાય તેવી હતી.

પ્રાચીન શિક્ષા પદ્ધતિ વિદ્યા પ્રાપ્તિનો સમય ૧૨ વર્ષનો હતો આ ઉપરાંત સાહિત્ય અને અર્થ શાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓ માટે ૧૦ વર્ષનું અધ્યયન રહેતું. તેમજ શિક્ષણ પદ્ધતિ મૌખિક સ્વરૂપની હતી. ગુરૂના મુખેથી વિદ્યાર્થી મંત્રો સાંભળતો તેનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરતા અને વિદ્યાર્થીની ભૂલો થાય તો ગુરૂ સુધારતા. આમ સાંભળીને મંત્રોનું કે વેદોનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થી મેળવતા પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવાનું ફરજિયાત હતું તેમજ આચાર, વિચારની શુદ્ધિનો આગ્રહ રાખવામાં આવતો તેમણે મર્યાદા, શિષ્ટાચાર અને આત્મ સંયમનું પાલન કરવું પડતું પોતાના જીવનની પવિત્રતા માટે નિયમિત રીતે યજ્ઞ, હવન, સંઘ્યા વગેરે દરેક વિદ્યાર્થીએ ફરજિયાત કરવાના રહેતા.

ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, વિદ્યાર્થીનું અધ્યયન પૂર્ણ થતા ગુરૂ શિષ્યને ઉપદેશ આપતા અથવા તારા જીવનમાં સત્ય બોલજે ધર્મનું આચરણ કરજે, માતા, પિતા, આચાર્ય અને અતિથિને દેવ સમાન માન જે, સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન કરવામાં ક્યારેય આળસ કરીશ નહીં. દેવ કાર્યમાં અને પિતૃકાર્યમાં આળસ કરીશ નહીં. અમારૂં સારૂં આચરણ હોય તેને જ તુ સ્વીકાર જે બીજા આચરણનો તું ત્યાગ કરજે જે કર્મો નિંદાને પાત્ર હોય તે કર્મ તું કરતો નહીં. જે કોઈ અમારા કરતા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો હોય, પિદ્ધાન હોય તેનેતું ઉચુ આસન આપી તેની પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરજે આના પરથી કહી શકાય કે પ્રાચીન શિક્ષણ વ્યવસ્થા ઉત્તમકક્ષાની વ્યવસ્થા હતી.

પશ્ચિમના વિકાસશીલ દેશો પણ આપણા ગ્રંથોનો આધાર લઈ તેનું ચિંતન, મનન કરી રહ્યા છે. પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષા પદ્ધતિમાં નૈતિક મૂલ્યો મર્યાદાઓ, આદર્શો સિદ્ધાંતો વગેરે જોવા મળે છે. તેનાથી વિદ્યાર્થી જીવન ઉન્નત બને છે.

પ્રાચીન શિક્ષા પદ્ધતિનો ગુણવત્તાયુક્ત સિદ્ધાંત છે અર્થાત્ વિદ્યા એ છે જે મુક્તિ અપાવે.

ટૂંકમાં ગુણવત્તાયુક્ત પ્રાચીન શિક્ષા પદ્ધતિએ વિદ્યાર્થીના સાદાઈ અને આત્મ સંયમના પાયા પર તેના જીવનનું ચણતર કરે છે. વિદ્યાર્થીને દરેક કર્મ તથા તેનું સમગ્ર જીવન નિગ્રહમય બને અને અંતે ગુણવત્તા યુક્ત શિક્ષણથી ઈશ્વરની વધુ સમીપ જઈ શકાય તેવો ઉદ્દેશ આ પ્રાચીન ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણનો છે.

સંદર્ભ ગ્રન્થો :

૧. શિક્ષણ ચિંતકોનું શિક્ષણ દર્શન
બી. એસ. શાહ પ્રકાશન, અમદાવાદ
૨. ઉપનિષદનું અમત, સરસ્વતી પુસ્તક પ્રકાશન
૩. ઋગ્વેદ, સરસ્વતી પુસ્તક પ્રકાશન
૪. મનુસ્મૃતિ, સરસ્વતી પુસ્તક પ્રકાશન
૫. માનવ અધિકાર અને મૂલ્ય શિક્ષણ, સરસ્વતી પુસ્તક પ્રકાશન

કેટલાક મુખ્ય નાદ્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં
રસ સામગ્રી : એક અધ્યયન

-લક્ષ્મિબેન જોશી

કેટલાક મુખ્ય ભાટયજ્ઞાશ્રીય ગ્રંથોમાં રૂઝસામઘી-એક અધ્યયન

**કેટલાક મુખ્ય ભાટયજ્ઞાશ્રીય ગ્રંથોમાં
રૂઝસામઘી-એક અધ્યયન**

Edited by :

Prof. Varshaben Joshi

Copyright @ the Editor

Copyright@ All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise without the prior permission of the Editor.

ISBN NO. : 978-93-86103-71-0

Edition : 2017

Copy : 100

Price : Rs. 225

Published by:

Kamlesh Prakashan Mandir

G-52, Neo Square, Nr. Income Tax Office,

Jamnagar-361008

Type Setting

Jobwork Centre,

Sudama Complex, 2nd Floor,

Porbandar – 360575

Mo. 9428626850

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિગત	પાનાનંબર
૧	ભૂમિકા	૭
૨	પ્રકરણ-૧ ભાવ	૨૧
૩	પ્રકરણ-૨ સ્થાયીભાવ	૩૦
૪	પ્રકરણ-૩ વિભાવ	૫૫
૫	પ્રકરણ-૪ અનુભાવ	૭૦
૬	પ્રકરણ-૫ વ્યભિચારીભાવ	૮૯
૭	પ્રકરણ-૬ સાત્વિકભાવ	૧૧૫
૮	સંક્ષિપ્ત સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ	૧૩૧

antidote

Indian remedies to global issues

(SOLUTIONS TO CONTEMPORARY GLOBAL
ISSUES - INDIAN CULTURE AND APPROACH)

etc.
terrorism,
commerce
trade and
art related
issues,
language and
cultural
issues,
environmental
issues,
gender bias,
racism,
issues,
politically related
issues,
related
health
physical
issues,
education
social
issues,
Economic

Editor

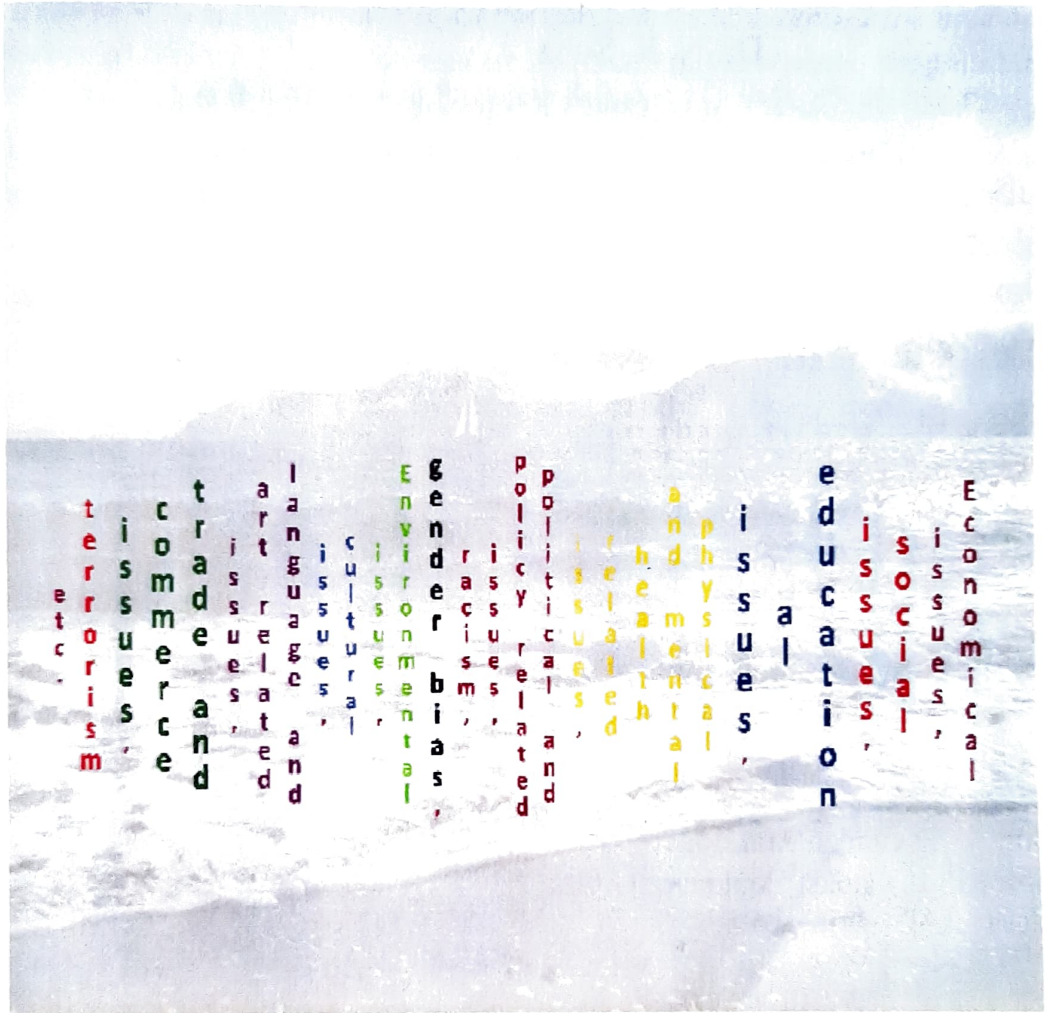
PRINCIPAL

Shri Somnath Education Society

**SMT. C.P. CHOKSI ARTS & SHREE P.L. CHOKSI
COMMERCE COLLEGE, RAVAL**

ANTIDOTE INDIAN REMEDIES TO GLOBAL ISSUES

(SOLUTIONS TO CONTEMPORARY GLOBAL ISSUES -
INDIAN CULTURE AND APPROACH)

❖ Editor ❖

Prin. Dr. R. P. Mehta

Shri Somnath Education Society

Smt. C. P. Choksi Arts and

Shree P. L. Choksi Commerce College.

Veraval

2017

ANTIDOTE INDIAN REMEDIES TO GLOBAL ISSUES
(SOLUTIONS TO CONTEMPORARY GLOBAL ISSUES - INDIAN CULTURE
AND APPROACH)

© Editor - Prin. Dr. R. P. Mehta

© Co-editors - Dr. A. M. Chocha
- Dr. S. J. Vaghela
- Dr. N. R. Suba

(પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં રજૂ કરેલી દરેક બાબતોની જવાબદારી જે તે લેખનકર્તાની છે.)

પ્રાપ્તિ સ્થાન :

Shri Somnath Education Society
Smt. C. P. Choksi Arts and Shree P. L. Choksi Commerce College,
Veraval.

ISBN No. 978-93-86103-79-6

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૭

કિંમત : ₹ ૩૫૦/—

Editor

PRINCIPAL

Smt. C. P. Choksi Arts and
Shree P. L. Choksi Commerce College.
Veraval.

Printer & Publisher

Kamlesh Prakashan Mandir

G-52, Neo Square, P.N. Marg,

Near Income Tax Office,

Jamnagar - 361008.

Contact : 9879427072 / 9824163463

E-mail : kamleshprakashan@gmail.com

Sr. No.	Author / Title	Page No.
94	પ્રો. ડી. જી. પટેલ : પર્યાવરણ સમસ્યાઓ	280
95	ડૉ. સંજય એ. પંડયા : વસ્તીનાં વલણો અને તેના સુચિતાર્થો : ભારત અને ગુજરાત રાજ્યના સંદર્ભમાં અભ્યાસ	283
96	વી. એમ. ચાવડા, જે. બી. સોલંકી, પી. વી. પરમાર, વી. સી. બજાણીયા, એચ.વી. પરમાર, એસ. એ. ભારડીયા : જળવાયુ પરિવર્તનની મત્સ્યોદ્યોગ પર થતી અસરો અને તેનું નિવરણ	286
97	કુંજલ એચ. ત્રિવેદી : માનસિક તણાવ એક સમસ્યા : અષ્ટાંગયોગ દ્વારા નિરાકરણ	289
98	ડૉ. લલિત પટેલ : વર્ણવ્યવસ્થા, તેના દોષ અને તેની વૈજ્ઞાનિકતા	292
99	પ્રા. આર. પી. કવૈયા : પર્યાવરણની સમસ્યા	294
100	ડૉ. સ્મિતા એચ. આચાર્ય : વ્યસન એક સામાજિક સમસ્યા - ભારતીય સંસ્કૃતિ અને દૃષ્ટિકોણના પરિપ્રેક્ષ્યમાં	297
101	પ્રા. સોનીરાવ એમ. ગાર્ડન : ભારત મેં શિક્ષા પ્રણાલી કે સાથ કઈ સમસ્યા	299
102	પ્રો. ડૉ. દેવાયત એમ. સોલંકી : રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી સમસ્યા ઓર સમાધાન ।	303
103	પ્રા. સરયુ જી. સઘરાકીયા : ભારત મેં સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાએ	306
104	પ્રા. મીરાં એચ. ત્રિવેદી : વૈશ્વિક સમસ્યા મેં, સામાજિક સમસ્યા મેં ધર્મ નિરાકરણ	310
105	ડૉ. એમ. એન. વાઘેલા : ભારત મેં રાષ્ટ્રીય એકીકરણ કી સમસ્યા	312
106	પ્રા. મીના રાવલ : સાંપ્રત સમસ્યાઓં કા સમાધાન - રામકાવ્ય	314
107	ડૉ. હેતલબહન એમ. વ્યાસ : માલતી જોશી કે ઉપન્યાસ સહચારિણી મેં વ્યક્ત કામકાજી નારી કી સમસ્યા ।	316
108	પ્રો. અર્ચના દુબે : રાષ્ટ્રીય નદી ગઠ્ઠા પ્રદૂષણ એવં નિવારણ	318
109	ડૉ. હેમલબહન મહેશભાઈ વ્યાસ : પ્રેમચંદ કે ઉપન્યાસ મેં નારી જીવન કી સમસ્યાએ (ઓર ઉનકા સમાધાન)	322
110	ડૉ. શતુઘ્નપાણિગ્રાહી : આતંકવાદનિરાકરણે વૈદિકોપાયા:	324
111	બારૈયા દ્રશ્ટિ જે. : સ્વાસ્થ્ય કી સમસ્યા મેં યોગ કા પ્રભાવ	327
112	ડૉ. મહેન્દ્રકુમાર અં. દવે : વદ્-વિષ્ણુપુરાણયો: પ્રલયનિરુપણમ્	330
113	ડૉ. જાનકીશરણ આચાર્ય : સ્વાસ્થ્ય એવં અષ્ટાઙ્ગ યોગ કી અવધારણા	333
114	JATIN JETHVA : આતંકવાદ	337
115	કિશોર ચાવડા : આતંકવાદ	339
116	પ્રા. રજનીકાન્ત ભટ્ટ : ॥ ઉપનિષદ્ પ્રણિત શ્રદ્ધા ઓર વિશ્વોત્કર્ષ ॥	342
117	મનિષા બી. રામ : માનસિક સ્વાસ્થ્ય મેં યોગ	346
118	ડૉ. બી. ઉમામહેશ્વરી : પર્યાવરણવિજ્ઞાનમ્ એકં ચિન્તનમ્	349

વ્યસન એક સામાજિક સમસ્યા – ભારતીય સંસ્કૃતિ અને દષ્ટિકોણના પરિપ્રેક્ષ્યમાં

ડો. સ્મિતા એચ. આચાર્ય
ડો. વી. આર. ગોઠાણીયા મહિલા કોલેજ, પોરબંદર.

વ્યસન શબ્દ અંગ્રેજીમાં 'એડિક્ટ' શબ્દનું રૂપાંતર છે. જેનાથી શરીરના સંચાલનમાં વિઘ્નકર્તા બને છે. ત્રણ વર્ષો સુધી ધુમ્રપાન-વ્યસન એ ઉચ્ચવર્ગ કે ઉચ્ચધરની ટેવ ગણાતી હતી. ૧૯ મી અને ૨૦ મી સદીમાં વ્યક્તિ જમ્યા પછી ડ્રોઈંગરૂમમાં સીગરેટ અને બ્રાન્ડી લેતો હતો. હજુ પણ કેટલા કુટુંબોમાં સગા-વહાલા એકબીજાને ત્યાં હોકો પીવા જાય છે. હોકો પાણી બંધ કરવા એ એક સામાજિક બહિષ્કાર સૂચવે છે.

૧૯૪૦ સુધી સ્ત્રીઓએ ધુમ્રપાન શરૂ કર્યું ન હતું પરંતુ એકવાર તેઓએ ધુમ્રપાન શરૂ કર્યું પછી જાહેરાતના વિજ્ઞાપનકારોએ સીગરેટ ધુમ્રપાનને સ્ત્રીમાં ઉચ્ચવર્ગનું પ્રતીક ગણવાનું શરૂ કર્યું. જેમાં જે માતાપિતા પોતાનાં વ્યવસાયમાં એટલા બધા વ્યસ્ત હોય છે કે તેઓ પોતાના બાળકોનાં ઉછેરમાં પણ સુધ્ધા ત્યાલ રાખી શકતા નથી જેના પરિણામે આજની નવયુવાન પેઢી માનસિક તણાવમાં રહે છે. એને જો યોગ્ય માર્ગદર્શન ન મળે તો પોતાના ધ્યેય હાંસલ ન કરી શકતા હોવાથી તે ગેરમાર્ગે દોરાય છે અને તે પોતાના ક્ષણિક આનંદને પ્રાપ્ત કરવા માટેક પદાર્થો તરફ આકર્ષિત થાય છે અને તે વ્યસની બને છે. તેમાંય ખાસ કરીને રોજરોટી માટે મજૂરી કરનાર મજદૂર વર્ગમાં પણ અનેક વ્યસની હોય છે. સાથે સાથે એવા મિત્રોના કુસંગથી પણ વ્યક્તિ વ્યસનનો શિકાર બને છે.

આજકાલ નવયુવક શરાબ અને ધુમ્રપાનને ફેશન અને શોખ માટે ઉપયોગમાં લે છે. એટલી હદ સુધી તે પોતે અને સામેના વ્યક્તિ માટે રોગને આમંત્રે છે જેમકે કેન્સર અથવા અન્ય રોગો. આમ, વ્યસન બધા ભૌગોલિક સીમાઓ અને સભ્યતાઓના કરોડો લોકોના જીવનને પ્રતિકૂળ રૂપથી પ્રભાવિત કરતી એક વિશ્વવ્યાપી સમસ્યા છે. જે વ્યક્તિગત સ્તરે અને સમસ્યાનું નિર્માણ કરે છે જેનાથી લોકોનું જીવન નષ્ટ થાય છે. વ્યસન એક અભિશાપ છે. આ એક એવી કુટેવ કે આદત છે જેનાથી વ્યક્તિનું કિંમતી (અણમોલ) જીવન સમય પહેલાં જ તે મોતનાં શિકાર બને છે.

વ્યસન માટે સમાજમાં શરાબ, ગાંજો, ભાંગ, અફીણ, ગુટકા, તમાકુ અને ધુમ્રપાન (બીડી, સીગરેટ, હુકાં, ઘિલમ) સહિત ચરસ, સ્મૈક, કોકીન, બ્રાઉન સુગર) જેવા ઘાતક પદાર્થોના સેવનથી વ્યક્તિના શારીરિક, માનસિક, આર્થિક રીતે પણ ખૂબ જ નુકશાન પહોંચાડે છે. આથી સામાજિક વાતાવરણ પ્રદુષિત થાય છે. તે પોતે અને પોતાના પરિવારને પણ સામાજિક પરિસ્થિતિ એ ખૂબ જ નુકશાન પહોંચાડે છે. તેઓને સમાજપણ કિનભાવથી જુએ છે. જે માત્ર પરિવારને જ નહીં પરંતુ સમાજ અને રાષ્ટ્રને અને દેશ માટે ભારરૂપ પણ છે. આજે સ્કૂલનાં બાળકોથી માંડી યુવાનો, મોટી ઉંમરના વૃદ્ધો પણ વ્યસની છે. પરંતુ યુવાનો વધુ પડતાં આવા વ્યસનથી પ્રભાવિત હોય છે. આનાથી તેના કેરીયરમાં પણ બરબાદી જોવા મળે છે. જે આપણાં સમાજ માટે દુષ્પરિણામ છે. રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે તે આંતકવાદી, દેશદ્રોહી બને છે. સામાજિક દષ્ટિએ તે જુગાર, વેચ્યાવૃત્તિ, તોફાન જેવી સામાજિક સમસ્યા વ્યસનથી સંબંધીત છે. શરાબનું સેવન વર્તમાન સમયમાં નાની ઉંમરના યુવાનો તથા સ્કૂલ તેમજ વિશ્વવિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીઓ કરે છે. આ સેવાનું મુખ્ય કારણ ધિનાઓ અને તણાવથી ક્ષણિક મુકિત પ્રાપ્ત કરવાનું છે. જેના વધુ સેવનથી નિર્ણય ક્ષમતામાં ઘટાડો થાય છે.

શામક પદાર્થના અથવા પીડામાદક પદાર્થમાં આવે છે. જે લેવાથી ઊંઘ આવે છે. આથી એનો પ્રભાવ શાંતિકારક હોય છે. આ શ્રેણીમાં ટ્રિવિલાઈઝર (શાંતિકારક પદાર્થ) અને બાર્બિટરેટ આવે છે. સામાન્ય રીતે આ દ્રવ્યોનો ઉપયોગ ઓપરેશન પહેલા અને પછી દર્દીને આરામ અને શિથિલીકરણ માટે કરાય છે. આ પ્રકારની સારવાર, હાઈ બી.પી., અનિદ્રા રોગી માટે આનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જો કે આ દ્રવ્યોનો વધુ પડતો ઉપયોગ કરવાથી વ્યક્તિ આળસી અને નિષ્ક્રીય બને છે. તેનામાં વિચારવાની, કાર્ય કરવાની, ધ્યાન આપવાની શક્તિ ઓછી થતાં ભયવાળી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉત્તેજક પદાર્થ મુખ્યત્વે મોઢા દ્વારા લેવાય છે. પરંતુ કેટલાક પદાર્થ જેવાકે મેથેડ્રીન ઈજેક્શન દ્વારા લેવાય છે. જેઓની શારીરિક તેમજ માનસિક સ્થિતિ મંદ પડે છે. ડો. હેમ્ફ્ટામાઈના મધ્ય ડોઝ લેવા માટે પ્રેરે પરંતુ તે થાકને નિયંત્રિત કરે છે. તેમાં કેફીન, કોકીનનો પણ સમાવેશ થાય છે. પરંતુ તેના લાંબાગાળાનો વધુ ઉપયોગ બૌદ્ધિક, ભાવનાત્મક, સામાજિક, આર્થિક વિકાસને ઉત્પન્ન કરે છે. અપરાધ જગતમાં 'એમ્ફેટાઈન', 'અપર્સ' અથવા 'પેપિલ્સ' ડ્રગના નામથી પ્રખ્યાત છે. જેના અચાનક બંધ કરવાથી માનસિક બિમારી અથવા આત્મહત્યા તરફ પ્રેરે છે.

અફીણના વિભિન્ન રૂપમાં ઉપલબ્ધ ચરસ, ગાંજો, ભાંગ, હેરોઈન (સ્મૈક, બ્રાઉન સુગર, મોરફીન, પેથેડીન) વગેરે વ્યસનને નિકોટીનની શ્રેણીમાં સમાવેશ થાય છે. જે સામાન્ય રીતે છોડવામાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, હેરોઈન કશના રૂપમાં લેવાય છે અથવા તો ઈન્જેક્શનના રૂપમાં લેવાય છે. જેમાં અફીણ, ગાંજો, ચરસ વગેરેને વ્યક્તિ નાકથી ખેંચે છે (સુંઘે છે) અથવા ચિલમનો સહારો લે છે. વધુ પડતાં ઉપયોગથી ભૂખ ઓછી કરે છે જેનાથી વ્યક્તિ અપરાધ કરે છે, તે પણ બેહોશ થાય છે. નિકોટીનિક પદાર્થોના સેવન બંધ કરવાથી છેલ્લે ડોઝ લેવાના ૮ થી ૧૨ કલાક બાદ ઘુજારી, પરસેવો વળવો, ડાયેરિયા, પેટ તથા પગમાં કળતર, માનસિક વેદના જેવા લક્ષણ પ્રગટ થાય છે.

એક સંશોધન અનુસાર એકલા ભારતમાં એક દિવસમાં ૧૧ કરોડની સિગરેટ પીવાય છે. એવી જ રીતે એક વર્ષમાં ૫૦ અરબનો ધુમાડો થાય છે. જે કેન્સર નિમંત્રે છે. સમાજમાં ઉદ્ભવતા વિભિન્ન પ્રકારના અપરાધોમાંનું એક કારણ નશો છે. નશો વધતા અપરાધની સંખ્યામાં પણ વધારો થાય છે. આમ, માદક દ્રવ્યો લેવાના ઘણા કારણો છે જેમા ખાસ કરીને

(૧) ક્ષણિક આનંદ માટે (૨) ચિંતા, ક્રોધ, અનિદ્રા તથા શારીરિક પીડાથી મુક્ત થવા માટે (૩) મિત્રના દબાણથી (૪) અલૌકિક અથવા આધ્યાત્મિક અનુભવ માટે જેમકે સાધુ, સન્યાસી (૫) માતા પિતાની કુટેવની સંતાનો પર પ્રભાવ (૬) સ્વછંદી વાતાવરણ (૭) સંતાનો દ્વારા ખરીદે તેનો પ્રભાવ (૮) મીડીયાના પ્રભાવથી (૯) માતા પિતા દ્વારા બાળકોમાં ભેદભાવથી (૧૦) બાળકોમાં અવિશ્વાસ (૧૧) કિશોરાવસ્થામાં પરિવર્તનને કારણે (૧૨) બિમારીના કારણે (૧૩) બેરોજગારી (૧૪) યોગ્ય સમયનો સદ્ઉપયોગ ન થવાને કારણે (૧૫) પરીક્ષામાં નિષ્ફળતા

ઉપચાર :

વ્યસન એક માનસિક રોગ છે. જેનો ઉપચાર મનોચિકિત્સકો તેમજ ઔષધીઓથી શક્ય છે. આવી વ્યક્તિઓનો ઉપચાર વિભિન્ન ચિકિત્સાકેન્દ્રો, મેડીકલ કોલેજો તેમજ નશામુક્તિ કેન્દ્રો પર નિ:શુલ્ક રીતે કરવો જોઈએ. વ્યસનનાં ઉપચાર બાદ પણ તેમને લાંબા સમય સુધી માર્ગદર્શનની ખૂબ જ જરૂર પડે છે.

અન્ય ઉપાયો :

આમ, આજે આવા વ્યસન મુક્તિ દ્વારા ઉભરેલા મનુષ્યની ભારતને તાતી જરૂર છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિની ધરોહરને એક સારા વારસારૂપ સાચવી રાખે જેથી મનુષ્ય પોતાનું, પોતાના પરિવારનું સમાજ અને રાષ્ટ્રનું તેમજ દેશના સર્વાંગી વિકાસ માટે અમૂલ્ય ફાળો આપી શકે.

સંદર્ભસૂચિ :

પુસ્તકો

તંદુરસ્તીનું મનોવિજ્ઞાન, ડો. અરવિંદ એ. શાહ, પાશ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.

હેલ્થ ડોક્ટર, એ. કે. લાખાણી, પ્રવિણચંદ્ર એમ. પટેલ, રાજકોટ.

રોગ ઔર ઉપચાર, ડો. શીતાંશુ ભારદ્વાજ, પરાગ પ્રકાશન, નવી દિલ્હી

મનનું ભોજન, જયોતિબેન થાનકી, શ્રી અરવિંદ મેમોરીયલ ટ્રસ્ટ, વડોદરા.

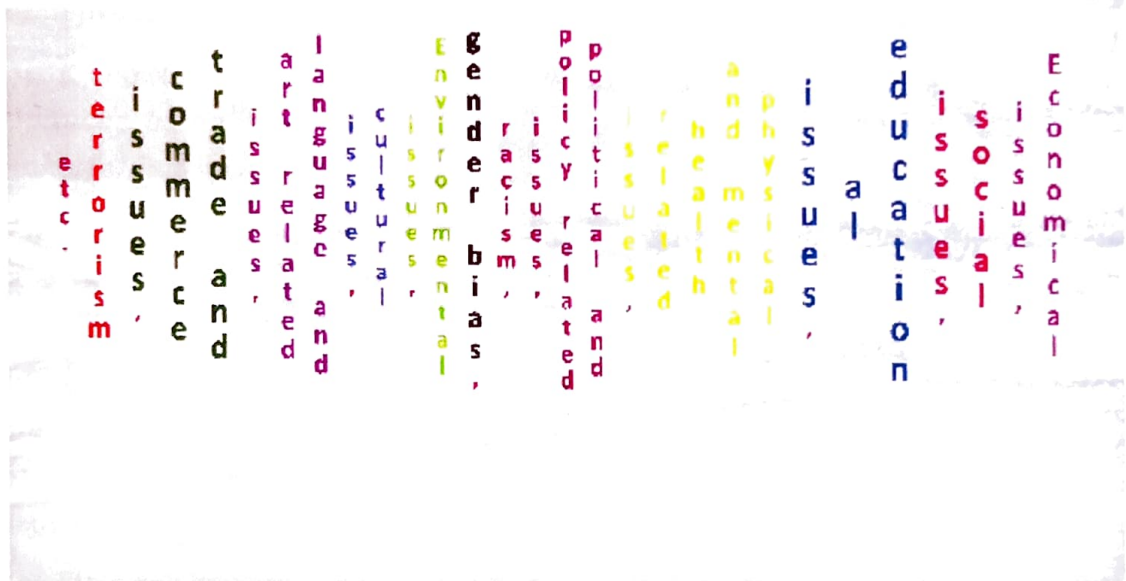

ANTIDOTE INDIAN REMEDIES TO GLOBAL ISSUES

(SOLUTIONS TO CONTEMPORARY GLOBAL ISSUES -
INDIAN CULTURE AND APPROACH)

❖ Editor ❖

Prin. Dr. R. P. Mehta

Shri Somnath Education Society
Smt. C. P. Choksi Arts and
Shree P. L. Choksi Commerce College.
Veraval

2017

Sr. No.	Author / Title
94	प्रो. डी. जे. पटेल : पर्यावरण समस्याओं
95	डॉ. संजय अ. पंड्या : वस्तीनां वलणो अने तेना सुयितार्थो : भारत अने गुजरात
96	राज्यना संदर्भमां अभ्यास वी. अम. चावडा, जे. बी. सोलंकी, पी. वी. परमार, वी. सी. बजाडीया, अ. व. वी. परमार, अ. स. अ. भारडीया : जणवायु परिवर्तननी मत्स्योद्योग पर थती असरो अने तेनुं निवरण
97	कुंजल अ. त्रिवेदी : मानसिक तणाव अक समस्या : अष्टांगयोग द्वारा निराकरण
98	डॉ. ललित पटेल : वर्षाव्यवस्था, तेना दोष अने तेनी वैज्ञानिकता
99	प्रा. आर. पी. कवैया : पर्यावरणनी समस्या
100	डो. स्मिता अ. आचार्य : व्यसन अक सामाजिक समस्या - भारतीय संस्कृति अने दृष्टिकोशना परिप्रेक्ष्यमां
101	प्रा. सोनीराव एम. गार्डन : भारत में शिक्षा प्रणाली के साथ कई समस्या
102	प्रो. डॉ. देवायत एम. सोलंकी : राष्ट्रभाषा हिन्दी समस्या और समाधान ।
103	प्रा. सरयु जी. सघराकीया : भारत में स्वास्थ्य समस्याएँ
104	प्रा. मीरां एच. त्रिवेदी : वैश्विक समस्या में, सामाजिक समस्या में धर्म निराकरण
105	डॉ. एम. एन. वाघेला : भारत में राष्ट्रीय एकीकरण की समस्याएँ
106	प्रा. मीना रावल : सांप्रत समस्याओं का समाधान - रामकाव्य
107	डॉ. हेतलबहन एम. व्यास : मालती जोशी के उपन्यास सहचारिणी में व्यक्त कामकाजी नारी की समस्या ।
108	प्रो. अर्चना दुबे : राष्ट्रीय नदी गङ्गा प्रदूषण एवं निवारण
109	डॉ. हेमलबहन महेशभाई व्यास : प्रेमचंद के उपन्यास में नारी जीवन की समस्याएँ (और उनका समाधान)
110	डॉ. शतुधनपाणिग्राही : आतङ्कवादनिराकरणे वैदिकोपायाः
111	बारैया द्रष्टि जे. : स्वास्थ्य की समस्या में योग का प्रभाव
112	डॉ. महेन्द्रकुमार अं. दवे : वद्-विष्णुपुराणयोः प्रलयनिरूपणम्
113	डॉ. जानकीशरण आचार्य : स्वास्थ्य एवं अष्टाङ्ग योग की अवधारणा
114	JATIN JETHVA : आतंकवाद
115	किशोर चावडा : आतंकवाद
116	प्रा. रजनीकान्त भट्ट : ॥ उपनिषद् प्रणित श्रद्धा और विश्वोत्कर्ष ॥
117	मनिषा बी. राम : मानसिक स्वास्थ्य में योग
118	डॉ. बी. उमामहेश्वरी : पर्यावरणविज्ञानम् एकं चिन्तनम्

भारत में राष्ट्रीय एकीकरण की समस्याएँ

डॉ. एम. एन. वाघेला,

अध्यक्ष : हिन्दी विभाग, डॉ. विरमभाई राजाभाई गोढाणीया महिला महाविद्यालय, पोरेबंदर

आज का युग समस्याओं का युग है। ज्यों-ज्यों समाज एवम् राष्ट्र में प्रगति होती है त्यों त्यों नई-नई समस्याओं का भी आविर्भाव होता है। आज संपूर्ण विश्व विभिन्न प्रकार के सामाजिक समस्याओं से जूझ रहा है। भारत भी इसका अपवाद नहीं है। भारतीय समाज एवम् राष्ट्र भी अनेक समस्याओं से त्रस्त है। भारत में मौलिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, दार्शनिक, ऐतिहासिक और भौगोलिक एकता होते हुए भी अनेक विघटनकारी तत्व काम कर रहे हैं। राष्ट्रीय एकता किसी भी राष्ट्र की समृद्धि के लिये अत्यन्त आवश्यक होती है। अगर कोई राष्ट्र एकजुट रहता है तो वहाँ सुख एवम् समृद्धि रहती है। एकजुटता रहने से किसी भी संकट का सामना राष्ट्र दृढतापूर्वक करता है। अगर राष्ट्रीय एकता का अभाव किसी राष्ट्र में पाया जाता है तो वहाँ अनेक संकट आते हैं और उसका दृढतापूर्वक सामना करने की क्षमता उस राष्ट्र में नहीं रहती है। कहने का तात्पर्य यह है कि मिल-जुलकर रहने या सामूहिक एकता का बहुत लाभ होता है। भारतीय समाज में यह बात और अधिक महत्वपूर्ण है क्योंकि भारत विविधताओं का देश है। यहाँ कई धर्मों एवं सम्प्रदाय के लोग निवास करते हैं। अतः यहाँ के सन्दर्भ में राष्ट्रीय एकता का होना अत्यन्त महत्वपूर्ण है। लेकिन यह दुर्भाग्य की बात है कि कतिपय कारणों से भारत में राष्ट्रीय एकता की तस्वीर कुछ धुँधली-सी नजर आती है। वर्तमान भारत में जातिवाद, सम्प्रदायवाद, क्षेत्रीयवाद, प्रान्तवाद, भाषावाद और आतंकवाद के बीच राष्ट्रीयता या राष्ट्रीय एकीकरण पर प्रश्नचिन्ह खड़ा है। देश दिन प्रतिदिन वर्गीय एवं कौमीय टूकड़ों में बँटता जा रहा है। आजादी के सत्तर साल के बाद भी 'एक हृदय हो भारत जननी' का सपना साकार नहीं हो पाया है। अतएव स्वतन्त्रता प्राप्ति के इतने वर्षों के बाद भी राष्ट्रीय एकता की समस्याएँ जटील ही हैं। इसके लिये आवश्यक है कि इसके उचित कारणों की खोज की जाए एवं उसी अनुरूप कार्य किया जाय।

राष्ट्रीय एकता का शाब्दिक अर्थ होता है 'राष्ट्र की एकता'। राष्ट्र शब्द अंग्रेजी भाषा के 'नेशन' शब्द का हिन्दी रूपांतर है। 'नेशन' शब्द की उत्पत्ति लैटिन भाषा के 'नेशियो' (Natio) शब्द से हुई है। नेशियो का लैटिन अर्थ 'जन्म' अथवा 'प्रजाति' होता है। इस प्रकार नेशन शब्द का अर्थ ऐसे प्रजातियों से है जो एक ही प्रजाति से सम्बन्धित हो। कुछ विद्वानों ने राष्ट्र का अर्थ राष्ट्रीयता से लगाया है। भारत में राजनीतिक स्वार्थों को लेकर अनेक लोग जातिवाद, भाषावाद, क्षेत्रवाद, प्रान्तवाद और सम्प्रदायवाद जैसे विघटनकारी तत्वों को फैला रहे हैं। इससे राष्ट्रीय एकता के लिये भारी खतरा उत्पन्न होता है। सरकार को ऐसे तत्वों पर नजर रखनी चाहिए और जो लोग इस प्रकार की विघटनकारी प्रवृत्तियाँ बढ़ाते हुए पाये जाएं उनको कठोर दण्ड देना चाहिये। किसी भी राष्ट्र या समाज का मूल्यांकन उसकी सम्पन्नता अर्थात् धन, वैभव एवं सम्पदा से नहीं किया जाता, बल्कि उसका मूल्यांकन उसके व्यक्तित्व और जीवन मूल्यों के आधार पर किया जाता है। आज की स्थिति को देखा जाये तो मूल्यों में निरन्तर गिरावट दृष्टिगोचर हो रही है। हिंसा, अनुशासनहीनता, घृणा, अविश्वास एवं अनास्था जैसी प्रवृत्तियाँ व्यक्तित्व में पल्लवित होती जा रही हैं। वर्तमान में व्यक्तिगत, पारिवारिक, सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, राष्ट्रीय एवं अन्तर्राष्ट्रीय जीवन में तनाव के कारण प्रतिदिन टूटन बढ़ती जा रही है। सामाजिक व्यवस्था का उल्लंघन करने में व्यक्ति संकोच नहीं करता है प्रदर्शन, घेराव, तोड़फोड़, हिंसात्मक विद्रोह और आतंक जीवन में हर समय तनाव व भय उत्पन्न करते रहते हैं। भ्रष्टाचार, कालाबाजारी, रिश्वतखोरी, तस्करी, मिलावट, काला धन

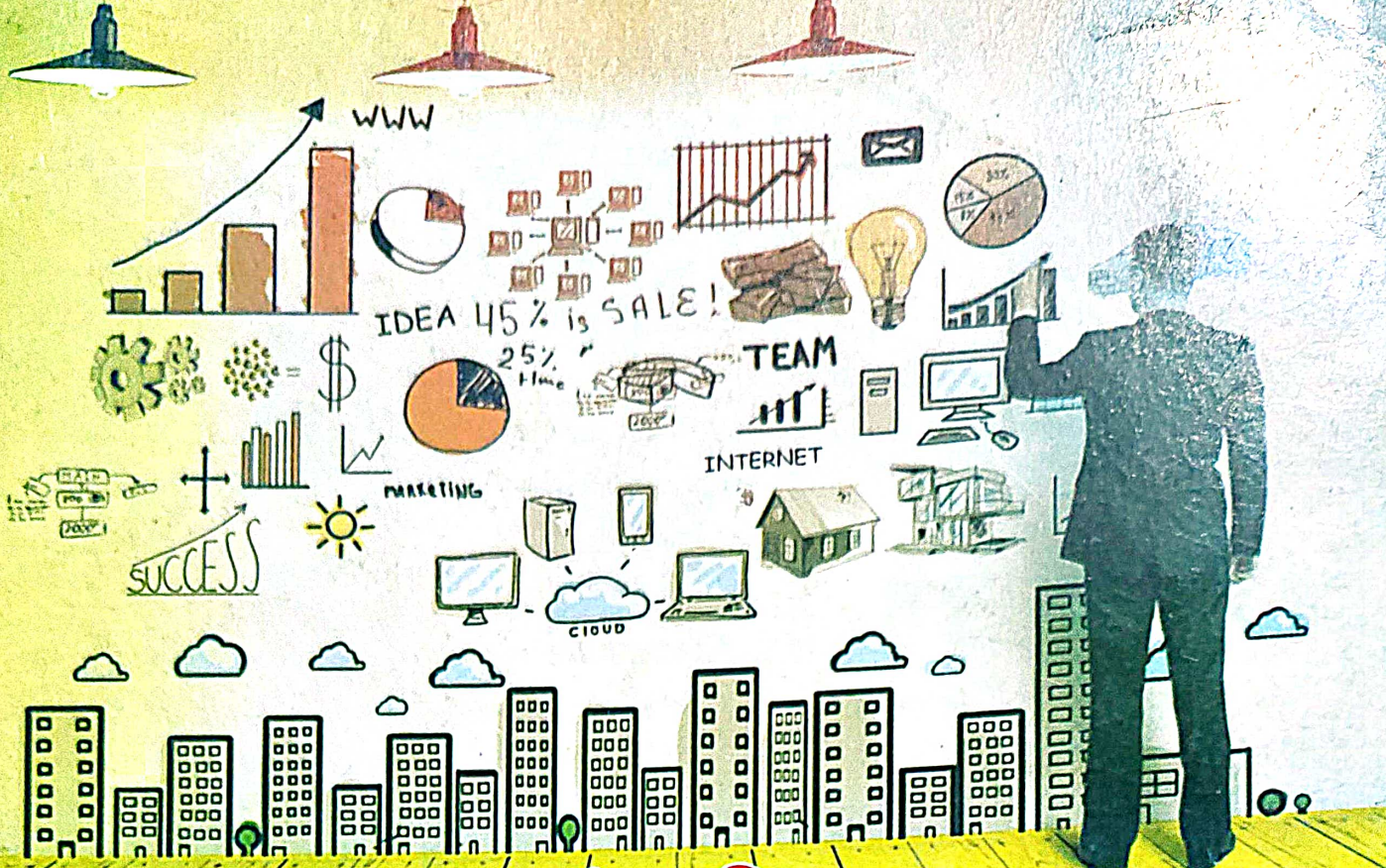
आदि गतिविधियाँ बढ़ रही हैं। गरीबों, दलितों, पीड़ितों, असहायों का शोषण बढ़ता जा रहा है। मनुष्य स्वार्थी, अवसरवादी, भोगी, चाटुकार एवं कर्तव्यविमुख हो रहा है। जीवन से शान्ति तिरोहित हो चुकी है। ये सभी बातें न केवल मानवीय मूल्यों बल्कि राष्ट्रीय मूल्यों का पतन दिखलाती हैं। वर्तमान समय में मानव सभ्यता के समक्ष मूल्यों का संकट उत्पन्न हो गया है। जहाँ एक ओर मानव ने आज विज्ञान और तकनीकी क्षेत्र में आश्चर्यजनक उन्नति प्राप्त कर ली है, वहीं दूसरी ओर वह अपने विचारों, कार्यों और आदर्शों में इतना पतित और हीन होता जा रहा है, वह सदाचार की मर्यादाएँ ही भूलता जा रहा है। मानव व राष्ट्र मूल्यों के पतन की है। सुप्रसिद्ध भारतीय विधिशास्त्री एन. के. पालकीवाला के शब्दों में, “चार दशकों की स्वतन्त्रता के बाद (अब सात) जो तस्वीर आज भारत में उभरकर सामने आती है, वह ऐसे शक्तिशाली राष्ट्र की तस्वीर है जो नैतिक पतन की अवस्था में है। हम आत्मा के घोर विघटन और मूल्यों के अनियन्त्रित पतन से त्रस्त हैं। यह कई प्रकारों के संकट हैं। भ्रष्टाचार, हिंसा और अनुशासनहीनता लोकतन्त्र के नाम पर भीडतन्त्र, सम्मान की भावना तथा सार्वजनिक और औचित्य का सर्वथा अभाव।”

लोकतन्त्र की दृष्टि से देखें तो यह एक बड़ी संकट की घड़ी से गुजर रहा है, क्योंकि आज नेतृत्व का आधार लोक-सेवा नहीं है, राजनीति एक पेशा बन गई है जिसमें मौलिक निष्ठा व ईमानदारी का अभाव है। भारतीय लोकतन्त्र का संकट मूल्यों का संकट है। भावात्मक एकता समिति (कमिटी ओन इमोशनल इन्टीगेशन) ने राष्ट्रीय एकता को परिभाषित करते हुए लिखा है, “ राष्ट्रीय एकता का तात्पर्य एक ऐसे मानसिक दृष्टिकोण का निर्माण करना है जो सभी व्यक्तियों को इस बात के लिये प्रेरित करता है कि वे समूह की अपेक्षा अपने देश के प्रति अधिक निष्ठा रखें तथा दलित स्वार्थों की अपेक्षा देश के कल्याण को सर्वोच्च महत्त्व दें। इसमें कोई संदेह नहीं कि “भारत के शक्तिशाली तत्वों में, जातिवाद तथा साम्प्रदायिकता आज भी सम्मिलित हैं और उनका प्रभाव सामान्यतः विभाजन करने वाला तथा अप्रजातांत्रिक है।” मानवाधिकारों से संबंधित विश्वव्यापी घोषणा स्पष्ट रूप से कहती है कि हम आजाद जन्में हैं और हमें बराबरी का सम्मान और अधिकार मिलना चाहिए। हमें अधिकारों एवं आजादी का हक है। दलित समुदाय आजादी के अड़सठ साल के बाद भी अपने मानाधिकार के लिये, अपने आत्म रक्षण के लिये, अपने सम्मान के लिये, अपने हक के लिये संघर्ष के साथ जूझ रहा है। जैसा कि कुबेर ने कहा है कि “ अशुभ्यता जातिवाद का ही कड़वा फल है, यह कोई अलग प्रथा नहीं।” डॉ. आम्बेडकर भी कहा करते थे - “हम प्रथम भारतीय हैं, अंत में भी भारतीय ही हैं।” उनका स्पष्ट कहना था कि “स्वतन्त्रता और जनता के अधिकार सरकार के टिकाऊपन से अधिक मूल्यवान है।” गुजरात में हुआ उना दलितकांड ने समग्री देश को शर्मसार किया। पूर्व प्रधानमंत्री डॉ. मनमोहनसिंह ने अपने भाषण में स्वीकार किया था कि - “मेरा मानना है कि साठ वर्षों के संवैधानिक तथा कानूनी संरक्षण और राज्य सहायता के बावजूद देश के कई हिस्सों में दलितों के खिलाफ सामाजिक भेदभाव आज भी मौजूद है। ऐसे भेदभाव के खिलाफ राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक और बौद्धिक संघर्ष जारी रहना चाहिए।” वर्गहीन और शोषणहीन समाज का ढाँचा खड़ा करने के लिए एक स्थान पर मुक्तिबोध ने साफ लिखा है - “समस्या एक मेरे सभ्य नगरों और ग्रामों में, सभी मानव सुखी, सुन्दर, शोषणमुक्त कब होंगे?”

संदर्भ ग्रंथ :

1. डा. गणेश पाण्डेय - भारतीय सामाजिक समस्याएं
2. राम आहूजा - सामाजिक समस्याएं
3. वीरेन्द्र प्रकाश शर्मा - भारतीय समाज मुद्दे और समस्याएं : पृष्ठ - २१४
4. डॉ. रामनाथ शर्मा, डॉ. राजेन्द्र कुमार शर्मा सामाजिक विघटन : पृष्ठ - १७१

યુ.જી.સી. સૂચિત નવા
અભ્યાસક્રમ / પ્રશ્નપત્ર માળખા અનુસાર - સેમેસ્ટર-2

ઉદ્યોગ સાહસિકતા - 2

પ્રથમ વર્ષ બી.કોમ.

સી. જમનાદાસની કંપની

સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.ના 2019ના તેમજ નરસિંહ મહેતા યુનિ.ના 2018ના
નવા અભ્યાસક્રમો અનુસાર : સેમેસ્ટર-II માટે

ઉદ્યોગ સાહસિકતા-2

[Entrepreneurship-2]

પ્રા. જે. એમ. માંડવિયા
નિ. પ્રા., જસાણી આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ,
રાજકોટ.

ડૉ. બી. ડી. પરમાર
નિ. પ્રા., અર્થશાસ્ત્ર ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.

પ્રા. ડૉ. બી. ડી. વાળા
દોશી આર્ટ્સ - કોમર્સ કોલેજ,
વાંકાનેર.

પ્રા. એલ. આર. મુનિયા
એમ. પી. શાહ કોમર્સ કોલેજ,
સુરેન્દ્રનગર.

પ્રા. આર. ડી. સેંજલીયા
શ્રીમતી કણસાગરા મહિલા આર્ટ્સ એન્ડ
કોમર્સ કોલેજ, રાજકોટ.

પ્રા. હંસાબેન સભાયા
એ. કે. દોશી મહિલા આર્ટ્સ-કોમર્સ
કોલેજ, જામનગર.

પ્રા. ડૉ. વિભા ભટ્ટ
પી. ડી. એમ. કોલેજ ઓફ કોમર્સ,
રાજકોટ.

પ્રિ. એસ. જે. ઝાલા
એમ. બી. આર્ટ્સ - કોમર્સ કોલેજ,
ગોંડલ.

પ્રા. એન. પી. કાનાણી
કોમર્સ એન્ડ બી.બી.એ. કોલેજ,
જૂનાગઢ.

પ્રા. હિમતભાઈ સી. સોજિત્રા
કે. કે. પારેખ કોમર્સ કોલેજ,
અમરેલી.

પ્રા. ડૉ. મીનાબેન જાવીયા
એમ. પી. શાહ મ્યુ. કોમર્સ કોલેજ,
જામનગર.

પ્રા. હેમાંગ સી. ઠાકર
પી. જી. પટેલ કોમર્સ કોલેજ,
મોરબી.

પ્રા. ડૉ. ભાવનાબેન કેશવાલા
ડો. વી. આર. ગોઢાણિયા મહિલા કોલેજ, પોરબંદર.

નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર સેમેસ્ટર-II માટે તૃતીય આવૃત્તિ : 2020-'21

સી. જમનાદાસની કંપની

શૈક્ષણિક પુસ્તકોનું પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશનગૃહ
સી-18, માધવપુરા માર્કેટ, પોલીસ કમિશનરની
કચેરી પાસે, શાહીબાગ રોડ, અમદાવાદ-380 004.

ISBN : 978-93-81072-11-0

પ્રકાશક

રશ્મિકાન્ત જમનાદાસ શાહ
એમ.કોમ. એલએલ.બી.
સી. જમનાદાસની કંપની
સી-18, માધવપુરા માર્કેટ,
પોલીસ કમિશનરની કચેરી પાસે,
શાહીબાગ રોડ, અમદાવાદ-380 004.
(ફોન : 40009005/6)

નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૃતીય આવૃત્તિ : 2020-'21

કોપીરાઈટ સહિત સર્વ હકક પ્રકાશકને સ્વાધીન

આ પુસ્તકમાં છપાયેલ લખાણનો ઉપયોગ કોઈપણ અન્ય પુસ્તક, મેગેઝિન, પ્રશ્નોત્તર, સજેશન યા અન્ય પેમ્ફલેટ કે સાહિત્યમાં કરવો નહીં. આ સૂચનાનો ભંગ કરનાર સામે કાયદેસરની કાર્યવાહી કરવામાં આવશે.

No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means (graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping or information retrieval systems) or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device etc. without the written permission of the publishers. Breach of this condition is liable for legal action.

કિંમત : ₹ 130-00

: મુદ્રક :
રોયલ ઓફસેટ
અમદાવાદ.

J

Stories From The Ramayana

Sulabha Devpurkar

Stories
From
The Ramayana

Retold by Sulabha Devpurkar

SHREE NIWAS PUBLICATIONS

JAIPUR (INDIA)

Stories
From
The Ramayana

Published by :

SHREE NIWAS PUBLICATIONS

E-300, 2nd Floor, Vaishali Nagar,

Jaipur - 302021 (INDIA)

(M) : 09461017887, 9414300800

E-mail : shreeniwas300800@gmail.com

Website : www.shreeniwaspublications.com

First Published - 2018

©Author

ISBN : 978-93-86776-59-4

₹195/-

All right reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording without the prior permission in writing of the publisher. Responsibility for the facts stated, opinions expressed, conclusions reached and plagiarism, if any, in this volume is entirely that of the Author, according to him the matter encompassed in this book has been originally created/edited and resemblance with any such publication may be incidental only. The Publisher bears no responsibility for them, what so ever.

Printed in India

INDEX

★ Kaikeyi, the Valient Queen	4
★ The Four Princes	6
★ <i>Ram The Forester</i>	10
★ The Story of Shravan Kumar	13
★ Shurpanakha	17
★ Jatayu	21
★ Shabari	23
★ Sugriva and Hanuman	25
★ Ashok Vatika	28
★ Ram Rajya	33
★ Ashwamegh: the yagya for Chakravarti	38

The Four Princes

After many years, Kaushalya gave birth to a son. He was named Ram. Kaikeyi also gave birth to a son, he was named Bharat and Sumitra gave birth to two sons, they were called Lakshman and Shatrughna. It was a matter of immense pleasure since there was no heir to the throne.

Now Ram was the eldest, most worthy and good in every sense. He was tall, dark and very handsome. He spoke little and was kind to all. He won the hearts of all who came in to contact. He was the most loved son of Dashrath.

All the four sons studied at the Ashram of Rishi Vashishtha.

Once Rishi Vishwamitra came to the court of Dashratha and asked to take with him little boys Ram and Laxman. He said, the demons harassed the rishis who were performing yajya. The little boys Ram and Laxman would protect the yajya. *Dehi me Ramam.* Dashrath was not pleased with this proposal. He said to Vishwamitra: "O great sage, I shall come with you. Ram and Laxman are merely children. Ram is not even sixteen. How can they protect yajya from demons who are huge evil beings. Let me come."

But Vishwamitra was annoyed. 'King, I have asked for these two, if you refuse to send them with me, I shall just go away.'" Dashrath could not displease such a great rishi. He asked the boys to accompany the rishi.

The boys went with him happily. Vishwamitra taught them how to use bow and arrows. He also taught many other things on the way. Well, the boys did their job quite well. They killed the asuras. One big she demon once rushed to kill them. Ram was hesitant to kill her. After all, she was a woman and therefore should not be attacked, according to laws of good conduct in warfare. Vishwamitra explained that there would be no harm in killing her since she was causing a lot of damage to lives around. So Ram took bow and sent an arrow and killed the giant sized fiend Tatka.

Vishwamitra took Ram to a rock and asked Ram to touch it with his feet. That was the cursed wife of a sage. Her name was Ahilya. Ram refused to touch such a rock with his feet and said he would rather

offer his pranamas to her. Vishwamitra explained that pranama would not release her of her curse it was necessary to touch her with his foot. Finally with the with the wind the dust of Ram's feet fell on the rock and she revived to her human shape.

After that they came to Mithila. The King of Mithila, Janak had arranged a swayamvar for his adopted daughter Sita. She was a special child. The King had found her as an infant in a clay pot while harrowing pods in a field. He brought her home and fostered her as his child.

Once the King saw little Sita at game with a huge Shivdhanush. She was riding this Dhanush (bow) as if it was a toy horse. Now this was unusual, since this Shivdhanush was not ordinary. Nobody could lift it singlehandedly. On special occasions, as many as five thousand soldiers could lift it together. At that time Janak took a vow that he would give his daughter in marriage only to a hero who could lift the bow and tie its string.

To this court of Janak Vishwamitra decided to take the boys. Many mighty Kings and Princes came but returned to their places without even stirring the Dhanush. Even mighty Ravan, the King of Lanka came to the swayamvar uninvited. He demanded at first why he was not invited. Janak said, he had asked the minister to include all the Kings. The minister said his name was the first on the list. It was the mistake of the messenger. The messenger was summoned. He came trembling. He said "Your Majesty, as I went south, there was a great sea. Now all the gods are the

slaves of mighty Ravana and the Sea is also a god so I just put afloat the invitation to the sea, now if you have not received the letter it is the lack of sincerity on the part of the sea.

All right, I shall question him further, first let me lift the Dhanush, He put all his force and lifted the dhanush in his hands. He wanted people to hail him so he said to the court, "say, Hail Lankapati Ravan!"

No one said anything and sat silently. Now Ravan had to do the string. But before he could do that, he fell to the ground and the dhanush fell on him. The courtiers now decided to say, Lankapati Ravan ki, Jay!

Ravan understood the meaning of this jay, and without saying another word, went away.

Now Vishwamitra asked Ram to go and string the dhanush. Ram took the bow like a delicate flower in hands and the dhanush broke with a thundering sound before he could string it.

Sita came forward and placed a beautiful garland of flowers round the neck of Sri Ram. Janak also decided to give away his other daughter Urmila to Lakshman and his younger brother Kushadhvaja's two daughters Mandavi and Shrutkirti to Bharat and Shatrughna and thus the marriages of the four princes of Ayodhya took place in Mithila.

ISSN : 2348-9715

RECENT TRENDS

AN INTERNATIONAL REFERRED & PEER REVIEWED
JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH

SPECIAL EDITION, VOLUME : 6, ISSUE : 4 (iv), MARCH 2020

National Seminar on
“Dealing with Stress: Strategies and Solutions”

Organised by:
Smt. H. B. Jasani Arts and
Shri N. K. Jasani Commerce College, Rajkot

Index

Sr. No.	Title	Author	Page No.
1	The role of yoga in stress management	Dr. Bhavesh B. Kachhadiya	1
2	भारतीय और पाश्चात्य दृष्टि से मन का स्वरूप	Dr. Geeta Bhut	5
3	Stress Management Needs an Hour	Dr. Rajiben S. Vagh	9
4	A Study of Stress Problems of Indian Adolescents in 21'st Century	Dr. Yogeshkumar V. Pathak (G.E.S.)	14
5	DEPRESSION AND SOCIAL SUPPORT AMONG RURAL AND URBAN RETIRED TEACHERS	GEETA K. BALDANIYA	20
6	Relaxation Techniques for Stress Management	Gunjan Bhatt	25
7	STRESS MANAGEMENT ON THE EMPLOYEES OF PRIVATE BANKS OF PORBANDAR	Kotecha Janki Mahesh	29
8	मानसिक तनावनी मुक्ति माटे योग	ડો. જીજ્ઞાસા કે ચાવડા	35
9	Impact of Literature on Society	Dr. J. S. Upadhyay	38
10	A Psychological Study of Life Satisfaction reference to Area and Sex	Dr. Jignesh H Tapariya	47
11	Overcoming Stress: Need of Life	Juhi Sheth	51
12	AN ANALYSIS OF IMPACT OF LIQUIDITY ON PROFITABILITY OF SELECTED CEMENT COMPANIES OF INDIA	Dr. Karan N. Parmar	55
13	EVALUATING FINANCIAL HEALTH OF PHARMACEUTICAL COMPANIES IN INDIA THROUGH 'Z' SCORE MODEL	Lakha Raja Bapodara	62
14	Literature and Society: How literature mirrors emotional and mental status of people	Dr. Mahesh Kikani	70

7. STRESS MANAGEMENT ON THE EMPLOYEES OF PRIVATE BANKS OF PORBANDAR

Kotecha Janki Mahesh

(Lecturer)

Department of Commerce (EM)

Dr. V. R. Godhaniya Arts, Commerce,
Home Science and I.T. College for Girls,
Porbandar.

Abstract

Today workplace stress is becoming a major issue and a matter of concern for the employees and the organizations. Organizational stress arises due to lack of person- environment fit. Thus, Stress is inevitable in our society. When organizational stress is mismanaged, it affects the human potential in the organization. It further leads to reduced quality, productivity, health as well as wellbeing and morale. Workers who are stressed are also more likely to be unhealthy, poorly motivated, less productive and less safe at work. The researcher found that most of the employees were stressed with workload & work life imbalance which can be overcome by meditation.

Key Words – Private Banks, Bank Employee, occupational stress, causes of stress, attributes and initiatives

I. INTRODUCTION

Today workplace stress is becoming a major issue and a matter of concern for the employees and the organizations. Selye [1936] defines stress as “a dynamic activity wherein an individual is confronted with an opportunity, constraint or demand”. Organizational stress arises due to lack of person- environment fit. Thus, Stress is inevitable in our society.

During the past decade, the banking sector had under gone rapid and striking changes like policy changes due to globalization and liberalization, increased competition, downsizing, introduction of new technologies, etc. Due to these changes, the employees in the banking sector are experiencing a high level of stress. In this juncture, the present study is undertaken to address specific problems of private bank employees related to occupational stress.

II. SCOPE OF THE STUDY

United States National Institute of Occupational Safety and Health has defined workplace stress as “The harmful physical and emotional responses that occur when the requirements of

the job do not match the capabilities, resources, or needs of the worker. Job stress can lead to poor health and even injury." Workers who are stressed are also more likely to be unhealthy, poorly motivated, less productive and less safe at work. Their organizations are less likely to be successful in a competitive market. Stress at work can be a real problem to the organization as well as for its workers. Good management and good work organization are the best forms of stress prevention. This study is helpful in assessing the extent of stress experienced by the employees.

III. OBJECTIVE OF THE STUDY

- To analysis the job stress among the private bank employees in Porbandar.
- To examine what is the effect of stress on work factors (e.g., morale, job satisfaction, task effort, organizational commitment, etc) when people are under high stress.
- To assess the extent of experienced distress and consequent quality of life among the employees.
- To identify different methods and techniques to reduce job-related stress.

IV. METHODOLOGY OF THE STUDY

A) POPULATION

The population selected for this particular study is employees from private banks in Porbandar. Private Banks comprise of Axis Bank, ICICI, Yes Bank, HDFC, IDBI and Bandhan Bank.

B) SAMPLE DESIGN

The particulars of sample design,

1. TYPE OF UNIVERSE: Finite.
2. SAMPLING UNIT: PORBANDAR
3. SOURCE LIST: PRIVATE BANK EMPLOYEES
4. SIZE OF SAMPLE: 100
5. PARAMETER OF INTEREST: In estimating the number of persons being stressed in their jobs.

C) TOOL OF DATA COLLECTION

The information was collected from the bank employees at all the levels. Interviews were conducted with the employees for gathering information on their perception about their organization and the problems which they face both directly and indirectly in the

discharge of their responsibilities. The respondents were questioned on the issues affecting the stress levels of the employ and possible suggestions for overcoming the adversities of stress by evaluating the individual initiatives and organizational initiatives.

D] SOURCES OF DATA

The particular study is based on primary data. The primary data is collected by personal interview by the researcher with the respondents.

E] RESEARCH INSTRUMENT- INTERVIEW METHOD

Data is collected from the employees from above mentioned private banks of Porbandar.

F] ANALYSIS OF DATA

The data is analyzed to determine any differences between the stress levels of employees and their impact on reducing stress.

V. RESULTS AND DISCUSSIONS

This paper also includes an analysis of data collected by representing it in tabular form along with interpretations. The information collected was analyzed for arriving at proper conclusion on the topic.

TABLE NO: 1

PERCENTAGE OF RESPONDENTS WHO FELT THAT THEY WERE STRESSED

Category	Percentage of Respondents
Stressed	97
Not Stressed	03

From the table 1, it is indicated that majority of the respondents working in private banks were stressed, whereas only few respondents felt that they were not stressed.

TABLENO: 2 CAUSES OF STRESS

Causes of Stress	% of Respondents
Work overload	21
Lack of Acceptability	04
Time Management	08
Lack of Support	06
Feeling of Inequality	08

Job Difficulty	14
Inadequacy of Role Authority	03
Impatient customer	19
Stress due to technological problem	17

From Table 2, it is inferred that major causes of stress among the bank employees are excess of work load [21%] and lack of cooperation among the impatient customer [19%]. Hence it was found that employees felt that they were facing severe work pressure, as they were expected to handle multiple roles and responsibilities.

TABLE NO: 3 VARIOUS ATTRIBUTES OF STRESS

Various Attributes of Stress	% of Respondents
Communication Gap	14
Lack of skills	05
Work Life Imbalance	46
Work Environment	14
Unmatched Expectations	08
Economic Status	07
Resource Inadequacy	06

The above table depicts the various attributes related to stress; work life imbalance is one of the major attribute which contribute to stress for an employee. This can be regarded as a factor building up stress because a lot of employees complained that they were unable to balance both the personal and professional fronts successfully. Extra work pressures and demands from work environment at times led to neglect of personal front.

**TABLE NO: 4
INITIATIVES FOR HANDLING THE STRESS LEVELS OF THE BANK
EMPLOYEES**

Initiatives of Stress	% of Respondents
Good Ambience	16
Recognition	18
Continuous Training	13
Effective Communication	15
Programme on stress management	15
Meditation	23

From the above table, it is interpreted that Meditation form an integral part of the science of Yoga, has a direct, positive impact on the mind giving it strength and power to resist stress. Moreover, around 18 percent of the respondents expected that they required recognition as acknowledging people's value is especially important in times of stress. Based on the analysis; the initiatives taken by the banks to reduce stress are by providing good ambience, continuous training, proper communication and conducting effective stress management programmes.

VI. FINDINGS OF THE STUDY

œ

- About 97 % of the respondents' believed that they face high level of stress, which may be due to both professional and personal reasons.
- The respondents were overburdened with work load in their work place.
- Work life imbalance is one of the major attribute which contribute to stress for an employee.
- The researcher identified few initiatives for effectively handling stress.
- Meditation was found to be the integral part of life to reduce stress.

X. SUGGESTION AND RECOMMENDATIONS

1. Organize a Stress Management Program that focuses on different categories of employees' at all hierarchical level.
2. Take adequate steps to redesign jobs, which are taxing to employees' abilities and capacities.
3. Adequate role clarification to be made whenever necessary to eliminate role ambiguity.
4. Introduce more job oriented training programs, which improve employees' skill and their confidence to work effectively.
5. Encourage open channel of communication to deal work related stress.
6. Undertake stress audit at all levels in the organization to identify stress area improving conditions of job and alleviating job stress.
7. Introduce 'Pranayam' (Brain Stilling and control of Vital Force) as a holistic managerial strategy to deal with occupational strategy.
8. Provide counseling on work related and personnel problems and support from a team of welfare health and counseling staff.
9. Attractive system of reward and recognition of good work.

XI. CONCLUSION

The problem of stress is inevitable and unavoidable in the banking sector. A majority of the employees face severe stress-related ailments and a lot of psychological problems. Hence, the management must take several initiatives in helping their employees to overcome its disastrous effect. This particular research was intended to study the impact of occupational stress on 'Private Bank employees'. Although certain limitations were met with the study, every effort has been made to make it much comprehensive.

References:

1. https://www.researchgate.net/publication/329130491_A_Comparative_Analysis_of_Occupational_Stress_among_the_Employees_Working_in_Public_and_Private_Sector_Banks_in_Karaikal_District_of_Union_Territory_of_Puducherry_India
2. https://www.researchgate.net/publication/330739266_A_Study_of_Work_Stress_and_its_Impact_on_Employee_Performance_in_Banking_Sector_A_Study_with_Special_Reference_to_Public_and_Private_Sector_Banks_in_Haryana
3. Selye, H.(1974). 'Stress without distress' Harper and Row Publications, USA.

NATIONAL SEMINAR

DEALING WITH STRESS: STRATEGIES AND SOLUTIONS

March 07, 2020

Organized by

Smt. H. B. Jasani Arts and Shri N. K. Jasani Commerce College, Rajkot

Certificate

This is to certify that Kotecha Janki Mahesh
has participated in the National Seminar and presented a paper entitled -

STRESS MANAGEMENT ON THE EMPLOYEES OF PRIVATE

BANKS OF PORBANDAR

R. Parmar

Dr. R. G. Parmar
Seminar Co-ordinator

F. C. Shastri

Dr. Falguni C. Shastri
Principal
Shri Jasani Arts & Commerce College, Rajkot

जयद्रथ-वध

- एक स्थानीयभाषा अभियान

संस्कार

श्री जितेन जे परमार

जयद्रथ-वध

एक समीक्षात्मक अध्ययन

संपादक

डॉ. जितेन जे. परमार

ॐ आयुध प्रकाशन ॐ

© सर्वाधिकार सुरक्षित : आयुध प्रकाशन, भावनगर ।

पुस्तक के सर्वाधिकार सुरक्षित हैं । प्रकाशक की निरिक्त अनुमति के बिना किसी भी अंश को फोटोकॉपी एवं रिकॉर्डिंग सहित इलेक्ट्रॉनिक रूप से प्रसारित, किसी भी माध्यम से अथवा ज्ञान संग्रहण एवं पुनःप्रयोग की प्रणाली द्वारा किसी भी रूप में पुनःरूपायित अथवा संचारित-प्रसारित नहीं किया जा सकता ।

डॉ. जितेन जे. परमार

आसिस्टेंट प्रोफेसर,

बहाउद्दीन राजकीय कला महाविद्यालय,

जूनागढ़, गुजरात ।

ISBN : 978-93-69686-26-9

प्रथम संस्करण : जून, २०२०

मूल्य : १२० ₹

प्रकाशक : आयुध प्रकाशन, भावनगर ।

☎ 9428343635, 9106942482

www.ayudhpublication.com

ayudh2013@gmail.com

Jaydrath-Vadh : A Critical Study
Editor: Dr. Jiten J. Parmar

Published: Ayudh Publication, Bhavnagar, Gujarat

❖ अनुक्रमणिका ❖

१. मैथिलीशरण गुप्त : व्यक्तित्व एवं कृतित्व ।.....१०
- डॉ. नीलम सेन, राजकीय कला एवम् वाणिज्य महाविद्यालय, भिलाइ ।
२. हिन्दी खण्डकाव्य : उद्भव एवं विकास ।.....१०
- डॉ. राजीव डांगर, राजकीय कला एवम् वाणिज्य महाविद्यालय, जाफराबाद ।
३. 'जयद्रथ-वध' खण्डकाव्य की संक्षिप्त कथावस्तु ।.....१६
- डॉ. संजय चावडा, राजकीय कला एवम् वाणिज्य महाविद्यालय, तालाला ।
४. भावपक्ष और कलापक्ष के आधार पर 'जयद्रथ-वध' खण्डकाव्य की समीक्षा ।.....३०
- डॉ. राकेश चौधरी, राजकीय कला महाविद्यालय, उमरपाड़ा ।
५. खण्डकाव्य के लक्षणों के आधार पर 'जयद्रथ-वध' खण्डकाव्य की समीक्षा ।.....४५
- डॉ. संजय बंधिया, राजकीय कला महाविद्यालय, भेंसाण ।
६. 'जयद्रथ-वध' खण्डकाव्य की पात्र-योजना ।.....५७
- डॉ. भरत भेड़ा, राजकीय कला एवम् वाणिज्य महाविद्यालय, राणावाव ।
७. 'जयद्रथ-वध' खण्डकाव्य में व्यक्त मानवीयता ।.....८३
- डॉ. दीपेश कामड़ी, राजकीय कला एवम् वाणिज्य महाविद्यालय, भिलाइ ।
८. 'जयद्रथ-वध' खण्डकाव्य में पौराणिकता ।.....९१
- प्रा. राजेश राठोड़, राजकीय कला महाविद्यालय, भाणवड़ ।
९. 'जयद्रथ-वध' खण्डकाव्य की अभिव्यंजना पद्धति ।.....९६
- डॉ. एम. एन. वाघेला, डॉ. वी. आर. जी. महिला महाविद्यालय, पोरबंदर ।
१०. 'जयद्रथ-वध' खण्डकाव्य में व्यक्त आधुनिकता ।.....१०१
- डॉ. दिनेश राठोड़, राजकीय कला एवम् वाणिज्य महाविद्यालय, वंथली ।
११. 'जयद्रथ-वध' खण्डकाव्य में चित्रित मिथकीयता ।.....१०७
- डॉ. एन. ओ. भालिया, राजकीय कला महाविद्यालय, तलाजा ।
१२. 'जयद्रथ-वध' खण्डकाव्य में निरूपित विविध समस्याएँ ।.....११७
- डॉ. किरण डोडिया, राजकीय कला महाविद्यालय, बायड़ ।

'जयद्रथ-वध' खण्डकाव्य की अभिव्यंजना पद्धति

डॉ. एम. एन. वाघेला
सहायक अध्यापक

डॉ. वी. आर. गोढ़ाणिया महिला महाविद्यालय, पोरबंदर ।

पाश्चात्य विद्वान क्रोचे को अभिव्यंजनावाद का जनक माना जाता है । क्रोचे मूलतः आत्मवादी दार्शनिक था । क्रोचेने सहजानुभूति को अभिव्यंजना माना है । उनके अनुसार यह अभिव्यंजना अन्तर्मन में होती है । उसका बाह्य प्रकाशन अथवा प्रेषण नहीं होता । "क्रोचे की नजर में कला एक आध्यात्मिक प्रक्रिया है । कलाकार अपनी सहजानुभूति को पूर्ण अभिव्यक्ति देने में प्रयत्नशील रहता है । इस प्रयत्न के फलस्वरूप ही उसके मन पर पड़े प्रभाव कल्पना का रंग ग्रहण कर विशद और मूर्त हो उठते हैं । वह स्पष्ट प्रत्यक्षीकरण को ही अभिव्यक्ति मानता है । जब कलाकार अपने मानस में शब्द प्राप्त कर लेता है, किसी आकृति या मूर्ति की निश्चित एवं स्पष्ट भावना ग्रहण कर लेता है, बस तभी यह माना जाएगा कि अभिव्यंजना उत्पन्न हो गई । क्रोचे का यह स्पष्ट मत है कि कला जब सिद्धांत के क्षेत्र से आगे बढ़ व्यवहार के क्षेत्र में पदार्पण करती है, तभी उसके सामने प्रयोजन आदि के प्रश्न प्रस्तुत होते हैं, अन्यथा अभिव्यंजन, सैन्दर्य अथवा कला का एक ही प्रयोजन है, मन में सहज-ज्ञान को आलोकित अथवा अभिव्यंजित करना ।" १ यह बात भी दर्शनीय है कि हिंदी में क्रोचे के सिद्धांत को लेकर विद्वानों में काफी मतमतांतर रहे हैं । आचार्य रामचन्द्र शुक्ल ने 'अभिव्यंजना को भारतीय वक्रोक्तिवाद का विलायती उत्थान' कहकर उसे 'वाग्वैचित्र्यवाद' की संज्ञा दी । शुक्लजी के इस कथन के बाद से आचार्य कुन्तक के वक्रोक्तिवाद के साथ क्रोचे के अभिव्यंजनावाद की तुलना करने की परम्परा चल पड़ी है । हिंदी खड़ीबोली के सर्वोत्तम कवि मैथिलीशरण गुप्त के ख्यातनाम प्रारंभिक खण्डकाव्य 'जयद्रथ-वध' के अभिव्यंजना पक्ष को उजागर करने से पूर्व पाश्चात्य विद्वान क्रोचे के बारे में कही गई ये बातें मुझे अधिक तर्क संगत लगती है । वैसे भी सामान्य भाषा में अभिव्यंजना से प्रयोजन शब्दों द्वारा अभिव्यक्ति से ही है । अंग्रेजी में कहे तो अभिव्यंजना अर्थात् Expression. वास्तव में - "अभिव्यंजना से तात्पर्य है कि - साहित्य और कला के क्षेत्रों का एक महत्वपूर्ण सिद्धांत जिसमें यथार्थ स्थितियों की तुलना में आंतरिक अनुभूतियों का चित्रण ही वांछनीय माना जाता है; वह वाद जिसमें मनोगत भावों को यथार्थ रूप में व्यक्त करने को मुख्य उद्देश्य माना जाता है ।"

हिंदी साहित्य का आधुनिक काल और उसमें भी द्विवेदी युग हिंदी प्रबन्ध काव्य को लेकर काफी समृद्ध और सम्पन्न रहा है । काव्य अभिव्यंजना की द्रष्टि से द्विवेदीजी का समय गुणानुकालीन रहा है । इस युग के अधिकतर कवि की काव्ययात्रा का आगाज

‘सरस्वती’ पत्रिका की छाया में हुआ है। कविवर मैथिलीशरण गुप्त का स्थान इनमें सर्वोपरी रहा है। द्विवेदी युगीन कवियों में विपुल काव्य-सर्जन यदि किसीने किया है तो वह कवि मैथिलीशरण गुप्त है। इस युग के वे अधिकाधिक लोकप्रिय कवि रहे हैं। जो लोकप्रियता प्राचीनकाल में तुलसीदास को मिली, वह आधुनिक काल में गुप्तजी को प्राप्त हुई। लोगों ने इन्हें अपने युग का ‘प्रतिनिधि कवि’ और ‘राष्ट्रकवि’ कहा। किसी वाद के चक्कर में न पडकर इन्होंने भारतीय संस्कृति, राष्ट्रीयता और नव जागरण का संदेश अपनी कविता के माध्यम से घर-घर तक पहुँचाया। उनकी रचनाओं में युग के साथ चलने की अद्भुत क्षमता है और उनकी प्रतिभा कालानुसारणी है। इसकी प्रशंसा करते हुए आचार्य शुक्ल ने अपने हिंदी साहित्य के इतिहास में लिखा है - “गुप्तजी की प्रतिभा की सबसे बड़ी विशेषता है, कालानुसरण की क्षमता; अर्थात् उत्तरोत्तर बदलती हुई भावनाओं और काव्य-प्रणालियों को ग्रहण करते चलने की शक्ति।”^२ द्विवेदीजी के मार्गदर्शन में ही वे ब्रजभाषा की तुकबन्दियों को छोड़ खड़ीबोली भाषा रचना के पथ पर अग्रसर हुए। अपने महाकाव्य ‘साकेत’ निवेदन में नतमस्तक यह स्वीकार करते हैं कि - “आचार्य पूज्य द्विवेदी महाराज के प्रति अपनी कृतज्ञता प्रकट करना मानो उनकी कृपा का मूल्य निर्धारित करने की ठिठाई करना है। वे मुझे न अपनाते तो मैं आज इस प्रकार आप लोगों के समक्ष खड़े होने में भी समर्थ होता या नहीं कौन कह सकता है - “तुलसी भी करते भला कैसे मानसनाद / महावीर का यदि उन्हें मिलता नहीं प्रसाद ॥”^३

हिंदी काव्य जगत में भाषा परिमार्जन और भाषा परिष्कार को लेकर द्विवेदीजी का योगदान सर्वोपरी रहा है। ‘जयद्रथ-वध’ को भी गुप्तजीने द्विवेदीजी के चरणों में समर्पित करते हुए लिखा है - “श्रीमान् पण्डित महावीरप्रसादजी द्विवेदी की सेवा में - “आर्य !/ पाई तुम्हींसे वस्तु जो कैसे तुम्हें अर्पण करूँ ?/ पर क्या परीक्षा-रूप में पुस्तक न यह आगे धरूँ ?/ अतएव मेरी धृष्टता यह ध्यान में मत दीजिए ,/ कृपया इसे स्वीकार कर कृत-कृत्य मुझको कीजिए ॥”^४

भाषा के साथ-साथ कवि की अभिव्यंजना-शैली को भी द्विवेदीजी ने प्रभावित किया। वे मराठी की भाँति हिंदी में भी वर्ण-वृत्तों का प्रयोग समीचीन समझते थे। इस प्रकार गुप्तजी की अभिव्यक्ति कला के मूल में द्विवेदीजी का चिंतन विद्यमान रहा है। यह ठीक है कि लेखन प्रायः स्वान्तः सुखाय होता है पर वह लोकहिताय भी होता है या होना चाहिए। क्योंकि लेखन समाजिक स्थितियों का उत्पाद होता है। इसलिये उसे जीवन से अलग नहीं किया जा सकता। राष्ट्रकवि गुप्तजी की दृष्टि में बिना नैतिक मूल्यों के कला का प्रयोजन अधूरा रह जाता है। वे धर्म के प्रति परम आस्थावान् थे तथा काव्य को मंगल का एक पवित्र एवं प्रबल माध्यम मानते थे। उनकी दृष्टि में काव्य का उद्देश्य है- लोकानुरंजन के साथ-साथ लोकोन्नयन रहा है। इस बात को मैथिलीशरण गुप्त ने इस तरह कहा है - “केवल मनोरंजन न कवि का कर्म होना चाहिए / उसमें उचित उपदेश का भी मर्म होना चाहिए ॥”^५

सबसे महत्वपूर्ण आधुनिक हिंदी कवियों में से एक कवि मैथिलीशरण गुप्त का रचनाकर्म व्यापक और बृहद है। उन्हें खड़ीबोली कविता के अग्रणी कवियों में से एक

माना जाता है। यह भी ऐसे समय जबकि अधिकांश हिंदी कवि ब्रजभाषा के पक्षधर होने का दावा करते थे। भाषागत ऐसे विकट समय में खड़ीबोली प्रबन्धकाव्यों की परम्परा इनमें बराबर चलती रही। रंग में भंग, जयद्रथ-वध, विकट, प्लासी का युद्ध, गुरूकुल, किसान, पंचवटी, सिद्धराज, साकेत और यशोधरा इनके प्रबन्ध काव्य है। साकेत इनका बहुचर्चित और लोकप्रिय महाकाव्य है। जयद्रथ-वध और पंचवटी को साहित्य क्षेत्र में काफी सम्मान मिला। भारत भारती के बाद जयद्रथ-वध खण्डकाव्य ने कवि को अधिक ख्याति प्रदान की है। कविने अपनी अधिकतर रचनाएँ रामायण और महाभारत से प्रेरित होकर निर्मित की है। दुनिया की शायद ही ऐसी कोई भाषा होगी जिसमें रामायण और महाभारत सम्बन्धी रचना का अभाव रहा हो। भारतीय संस्कृति के अनन्य आख्याता कवि मैथिलीशरण गुप्त ने रामायणकालीन और महाभारत-कालीन रचना धर्मिता के माध्यम से नवीन भावप्रवणता के साथ-साथ नूतन अभिव्यंजना शैली का परिचय दिया है।

खंडकाव्य की दृष्टि से 'जयद्रथ-वध' कवि गुप्त के कृतित्व के आरंभिक काल की रचनाओं में सर्वश्रेष्ठ है। चित्रणकला और अप्रस्तुत विधान अधिक सुन्दर बन पडा है। भाषा प्रवाहिता के साथ-साथ ओज गुण का निरूपण कवि अभिव्यंजना की चरम अवस्था का परिचायक कहा जा सकता है। संवत् १९१० में प्रकाशित खंडकाव्य 'जयद्रथ-वध' की कथा का मूल महाभारत से जुडा हुआ है। महाभारत में अभिमन्यु वध का प्रसंग अति करुण और हृदयद्रावक रहा है। सुभद्रा और उत्तरा के विलाप में करुणा की जो धारा प्रवाहमान हुई है, वह किसी भी पाषाण हृदय को भी व्यथित कर देने में सक्षम है। यहां तक कि अभिमन्यु पिता अर्जुन अपने षोडस साल के बेटे की वीरगति से विचलित होकर अगले दिन युद्ध में सूर्यास्त से पूर्व जयद्रथ-वध की कठोर प्रतिज्ञा कर लेते हैं। अर्जुन कौरवों को आह्वान करता है कि यदि कल सूर्यास्त होने तक मैं पांडुपुत्र अर्जुन जयद्रथ का वध कर दूंगा नहीं तो अपने आपको अग्नि के हवाले कर स्वयं आत्मदाह कर लूंगा - "सूर्यास्त से पहले न जो मैं कल जयद्रथ-वध करूँ, / तो शपथ करता हूँ, स्वयं मैं ही अनल में जल मरूँ।" ६

महाभारत की इसी घटना और विषाद प्रसंग को लेकर मैथिलीशरण गुप्त ने 'जयद्रथ-वध' का सृजन किया है। इस खंडकाव्य में कवि ने पौराणिक कथा को माध्यम बनाकर नव्यत्तम अभिव्यंजना शैली का परिचय दिया है। खड़ीबोली भाषा की प्रवाहिता और स्पष्टवादिता के कारण यह रचना अधिक लोकप्रिय बनी है। कवि को खड़ीबोली की प्रकृति का पूर्ण ज्ञान है। यह खंडकाव्य कुल सात सर्गों में निरूपित हुआ है। प्रथम सर्ग से लेकर सप्तम सर्ग केवल संस्कृत वर्णावली में दर्शाये गये हैं। वैसे खंडकाव्य में शीर्षकबद्ध सर्गों के लिये कम अवकाश रहता है। हरिगीतिका छंद में विरचित यह खंडकाव्य अभिव्यंजना शैली की दृष्टि से एक सुन्दर रचना है। जयद्रथ-वध खंडकाव्य कवि काव्य सर्जन की प्रारंभिक रचना होने के बावजूद भी गुप्तजी के कवित्व प्रतिभा को उजागर करने में एक सफल रचना मानी जाती है। इस रचना का प्रारंभ कविने स्वगत कथन साथ अपने पाठक को आगाह करते हुए संदेशात्मक संवादशैली में किया है। जिसमें माँ भारती के जयनाद की अनुगूँज काफी दूर तक सुनाई देती है - "वाचक ! प्रथम सर्वत्र ही 'जय

जानकी जीवन' कहो / फिर पूर्वजों के शील की शिक्षा-तरङ्गों में बहो / दुख, शोक जब जो आ पड़े, सो धैर्य पूर्वक सब सहो / होगी सफलता क्यों नहीं कर्त्तव्य-पथ पर दृढ. रहो ॥''७

जयद्रथ अपनी कपटपूर्णनीति से सूर्यास्त तक अपने आपको अदृश्य कर लेता है। वह अदृश्य रहकर अर्जुन की अग्नि प्रवेश की बात सोच लेता है। कृष्ण की कुशलता एवं लीला के कारण अंत में संध्याकाल का आयोजन किया जाता है। इसी संध्या के दृश्य को देख जयद्रथ बाहर आकर विष उगलकर अर्जुन से व्यंग्यात्मकभाव से पूछता है - "नोविन्द अब क्या देर है, प्राण का समय जाता टला / शुभ-कार्य जितना शीघ्र हो, है नित्य उतना ही भला।''८

उक्त उद्धरण से यह स्पष्ट होता है कि संध्या समझकर अर्जुन अतीव उदास होता है और उसी उदासी में जयद्रथ उसको अत्यधिक प्रक्षुब्ध करना चाहता है। यहां कवि ने अपनी व्यंग्यात्मक अभिव्यंजना शैली का हमें परिचय दिया है। भाषा-शैली की सरलता और स्पष्टता इस प्रबन्ध-काव्य की सबसे बड़ी विशेषता है। खडीबोली को काव्योपयोगी बनाने में गुप्तजी ने काफी परिश्रम किया है। किसी भी काव्य की प्रभावशक्ति और सफलता का सबसे बड़ा आधार अभिव्यक्ति हुआ करती है। जयद्रथ- वध रचना उसका उत्तम उदाहरण है। इसमें भाववन्दना के साथ-साथ सहज अभिव्यंजना का निरूपण कवि की कुशल प्रतिभा का हमें दर्शन करवाती है। महारथी कर्ण स्वयं अभिमन्यु का लक्षणात्मक वर्णन करते हुए आचार्य द्रोण से कहता कि - "आचार्य ! देखो तो नया यह सिंह सोते से जगा !/रघवर-विशिख से सिंधु-सम सब सैन्य इससे व्यस्त है !/यह पार्थ -नन्दन पार्थ से भी धीर वीर प्रशस्त है !''९ सम्पूर्ण रचना भाषा अभिव्यक्ति की दृष्टि से काव्य गुणों से भरी पडी है। भाषा में ओज गुण की प्रभुता अधिक पायी जाती है। जैसे- "उस एक ही अभिमन्यु से यों युद्ध जिस जिसने किया/ मारा गया अथवा समर से विमुख होकर ही जिया।''१० गुण सम्पन्नता के साथ मुहावरेंदार अभिव्यक्ति में भी कवि कमाल करता है। यह काम वही कर सकता है जिसका भाषा पर एकाधिकार रहा हो। जयद्रथ-वध इस दृष्टि से भी एक महत्वपूर्ण रचना है। जैसे - "चमकी प्रलय की बिजलियाँ घनघोर समराकाश में.../सुन्दर सुमन ज्यों पड गया हो कण्टकों के जाल में.../हम नारियों को पति-बिना गति दूसरी होती नहीं..''११ दूसरी ओर कवि ने अभिमन्यु पत्नी उत्तरा की मनोगत अवस्था का प्रश्नावली शैली में सुन्दर निरूपण किया है - "सुरपुर गये हो नाथ ! क्या तुम अप्सराओं के लिए ? हाँ अप्सराएँ आप तुम पर मर रही होगी वहाँ/ समता तुम्हारे रूप की त्रैलोक्य में रक्खी कहाँ ?/ पर प्राप्ति भी उनकी वहाँ भाती नहीं होगी तुम्हें ? / क्या याद हम सबकी वहाँ आती नहीं होगी तुम्हें ?''१२ इस प्रकार की सहज प्रश्नशैली बहुत कम कवियों की रचनाओं में देखने को मिलती है। यही कारण है कि उनका भाषा-सौष्ठव वैविध्य सभर और अनूठा बन पडा है। उनकी भाषा निरन्तर विकासशील रही है। शब्द-सामर्थ्य की दृष्टि से भी भाषा समृद्धि का परिचय मिलता है। जयद्रथ-वध में अनेक स्थान पर संस्कृत-गर्भित तत्सम-तद्भव शब्द का प्रयोग पाया जाता है। प्रादेशिक बोलियों का भी प्रभाव है। उनकी इसी विशेषता को लेकर एक विद्वान ने

बुद्धि क्षमता की कसौटी पर परखने लगे। तत्पश्चात् वे इन्हें स्वीकार या अस्वीकार करने लगे। लोगों की मानसिकता में आए हुए इस अपूर्व बदलाव या परिवर्तन का प्रभाव साहित्य पर भी पड़ा। अतः साहित्य में इसे आधुनिकता या आधुनिकीकरण जैसे नामाभिधानों से पहचाना जाने लगा। अंग्रेजी में इसके लिए Modernity, Modernization जैसे शब्द-प्रयोग किए जाते हैं।

अंततः इन सारी गतिविधियों का लक्ष्य समाज को भौतिक सुविधाओं से परिपूर्ण एक बेहतर जीवन प्रदान करना है। अतः इस बात को केन्द्र में रखते हुए आधुनिकता या आधुनिकीकरण का मतलब केवल आधुनिक होना नहीं है, बल्कि अपनी संस्कृति की अच्छाइयों को साथ लेकर चलते हुए दूसरी संस्कृति से सीखने व कुछ नया प्राप्त करने की प्रक्रिया समझना ज्यादा समीचीन होगा। इसी अवधारणा के तहत 'जयद्रथ-वध' का मूल्यांकन करने का प्रयास निम्न प्रकार किया गया है।

• आधुनिकता के संदर्भ में 'जयद्रथ-वध' का मूल्यांकन:

गौरतलब है कि 'जयद्रथ-वध' की रचना तब हुई जब भारतवर्ष अंग्रेजों की गिरफ्त में था और अंग्रेजी हुकूमत के सामने ज्यादातर रियासतों ने घुटने टेक दिए थे। अधिकतर देशवासी धर्मवाद, जातिवाद, भाषावाद या प्राँतवाद के नाम पर बँटे हुए थे। अतः इस आपसी फूट का पूरा फायदा ब्रिटिशर उठा रहे थे। लोग डरे, सहमे व दिशाविहीन जीवन निर्वाह किए जा रहे थे। बात उस दौर की है जब गाँधीजी जैसी महान हस्तियों का भारतीय राजनीति में सक्रिय पदार्पण भी नहीं हुआ था। ऐसे माहौल में 'जयद्रथ-वध' का आविर्भाव एक अभूतपूर्व घटना है। खण्डकाव्य के प्रारंभ में ही गुप्त जी लिखते हैं-

“सब लोग हिल मिल कर चलो, पारस्परिक ईर्ष्या तजो,
भारत न दुर्दिन देखता मचता महाभारत न जो।”^१

इस प्रकार सबसे पहले वे देशवासियों को एकसूत्रता में बाँधते हैं। तत्पश्चात् व्यक्तिगत स्वार्थ से उपर उठकर अपने कर्तव्य का पालन करने हेतू प्रेरित करते हुए कहते हैं-

“अधिकार खौंकर बैठे रहना, यह महा दुष्कर्म है;
न्यायार्थ अपने बन्धु को भी दण्ड देना धर्म है।”^२

और आगे वे लिखते हैं-

“इच्छा रहित भी वीर पाण्डव रत हुए रण में अहो!

कर्तव्य के वश विज जन क्या-क्या नहीं करते कहो?”³

वर्तमान समय में राजनीति से लेकर बॉलिवूड तक हर क्षेत्र में जहाँ भाई-भतीजावाद ही अधिक ज़ोर पकड़ रहा है, तब गुप्तजी द्वारा ११० साल पहले कही गयी यह बात आज भी उतनी ही आधुनिक व प्रासंगिक प्रतीत होती है; जितनी कि तब थी। लोकतंत्र में पारदर्शिता आयेगी तो लोगों का विश्वास भी बढ़ेगा और स्थायी शांति भी स्थापित होगी। महाभारत तभी निर्मित होता है जब ईर्ष्यावश हम किसी को अन्याय कर बैठते हैं। अतः अन्यायपूर्ण व्यवहार के बंध होते ही लोगों की शक्ति को नई दिशा मिल जायेगी और वे राष्ट्र उन्नति के कार्य में अपनेआप लग जायेंगे और राष्ट्र की तरक्की के साथ ही लोगों का जीवन-स्तर भी उपर उठेगा।

आपसी फूट के कारण ही सदियों तक मुग़लों व अँग्रेज़ों ने हम पर राज किया और अब भी हम अपनी संकीर्ण, आत्मकेन्द्री व स्वार्थपरायण मानसिकता वाली हरकतों से बाज़ नहीं आये तो चीन व पाकिस्तान जैसे पड़ोसी मुल्क न जाने क्या कर बैठे! इन बातों से सावधान करते हुए गुप्त जी कहते हैं-

“हो स्वप्नतुल्य सदैव को सब शौर्य सहसा खो गया,

हा हा! इसी समराग्नि में सर्वस्व स्वाहा हो गया!”⁴

हम अपने निजी जीवन में कई मर्तबा ऐसी गलतियाँ कर बैठते हैं जिसकी कीमत बाद में भारी चुकानी पड़ती है और बात जब समष्टि के हित की हो तब तो और भी सावधान रहना आवश्यक बन जाता है। वैसे इस पूरे महाभारत युद्ध की जड़ दुर्योधन द्वारा पांडवों को जो अन्याय हुआ वही है और ऐसा किसी एक की वजह से होता है जबकि भुगतना समष्टि को पड़ता है। ज़रूरत से ज़्यादा ज़िद भी कभी-कभी जानलेवा साबित होती है। जोकि आधुनिक युग की एक ज्वलंत समस्या है। कवि कहते हैं-

“तो डूबता भारत न यों रण-रक्त-पारावार में,

ले डूबता है एक पापी नाव को मँझधार में।”⁵

आलोच्य खण्डकाव्य के अंतर्गत पुराने कथानक को आधार बनाकर अपने आधुनिक विचारों को उसमें मिलाने का प्रयत्न किया है। अभिमन्यु की विरगति के

पश्चात् उत्तरा का क्रंदन और इस क्रंदन से द्रवित अर्जुन द्वारा जयद्रथ-वध की प्रतिज्ञा अपने आप में स्त्री के आत्मसम्मान की रक्षा का परिचायक है। आधुनिक युग में स्त्री केवल भोग-विलास का साधन मात्र नहीं बल्कि पुरुष के समान ही आत्मसम्मान की अधिकारिणी भी है।

राष्ट्रकवि मैथिलीशरण गुप्त भारतीय संस्कृति के उमदा चाहक थे। अतः उनको प्राचीन भावों के प्रति अथाह प्रेम था। बावजूद इसके युग-प्रतिनिधि के रूप में आधुनिक युग की कोई भी बात उनसे छूटी नहीं है। इसलिए समाज के लिए जो अहितकर प्राचीन बातें हैं वे सभी उनकी निगाह में रुढ़ियाँ हैं। अतः उनका खण्डन होना ज़रूरी है। इस प्रकार की सोच उनके विचारों में आधुनिकता की परिचायक है। 'जयद्रथ-वध' के सभी पात्र क्रांति की भूमिका लेकर ही उपस्थित होते हैं। अभिमन्यु, अर्जुन, कृष्ण आदि जिनमें मुख्य रूप से प्रसिद्ध हैं। लेकिन उनका विरोध प्राचीन वेद विधि के लिए न होकर सड़ी हुई रुढ़ियों के प्रति ही होता है। वर्तमान की अनेकों सामाजिक तथा राजनीतिक समस्याएँ हैं जिनको उभार कर गुप्त जी ने उनका हल खोजने का सफल प्रयास किया है।

एक पिता को चिंतित पाकर आज का युवक क्या चूप बैठेगा? वह उनके मन का बोझ अवश्य हलका करेगा और आज की युवा पीढ़ी तो तकनीकी ज्ञान में और भी आगे है। जैसे कि चक्रव्यूह-भेदन के अधिकतर ज्ञान से अभिमन्यु अवगत था। यह आधुनिक पीढ़ी को प्रेरित करनेवाली सोच ही तो है। यथा-

“वह वीर चक्रव्यूह-भेदन में सहज सज्ञान था,
निज जनक अर्जुन-तुल्य ही बलवान था, गुणवान था॥
हे तात ! तजिए सोच को, है काम ही क्या क्लेश का?
में द्वार उद्घाटित करूँगा व्यूह बीच प्रवेश का।” ६ (५)

कई परिवारों में एक लौती संतान का विशेष ध्यान रखते हुए उन्हें खतरों से आमतौर पर बचाया जाता है लेकिन ऐसा करने से उनकी निजी तरक्की रुक-सी जाती है। आलोच्य खण्डकाव्य में भी अभिमन्यु का रण-संग्राम में जाते वक्त सारथी के माध्यम से उन्हें रोकना उसी बात का द्योतक है। यथा-

“है शत्रुनाशन! आपने यह भार गुरुतर है लिया,
है द्रौण रण-पंडित, कठिन है व्यूह-भेदन की क्रिया।
रण-विज्ञ याद्यपि आप है, पर, सहज ही सुकुमार है,

सुख-सहित नित पोषित हुए, निजवंश-प्राणाधार है॥७

लेकिन इन बातों से उपर उठकर अभिमन्यु द्वारा चक्रव्यूह-भेदन के लिए रण मैदान में अपने कर्तव्य हेतु निकल पड़ना आधुनिक विचारों का प्रस्थापन है। यथा-

“हे सारथे! है द्रोण क्या, देवेन्द्र भी आकर अड़े,

है खेल क्षत्रिय बालकों का व्यूह-भेदन कर लड़े।”८

वर्तमान समय में देश के लिए प्राणों की बाज़ी लगानेवाले पौजी पतियों को कितनी ही पत्नियाँ सरहद पर जाते वक्त दिल पर पत्थर रखकर बिदा करती हैं। अभिमन्यु रण मैदान में जाने से पूर्व निज प्रिया से मिलने जाते हैं तब कुछ ऐसा ही नज़ारा देखने को मिलता है। लेकिन समष्टि हित के लिए अपने व्यक्तिगत सुखों की बलि चढ़ा देना निस्संदेह कवि द्वारा प्रस्थापित नूतन व आधुनिक विचार ही है। मृत्यु जीवन का अंतिम सत्य है, कभी-न-कभी तो सभी को जाना ही है। फिर क्यों न न्यायार्थ ही प्राणों को न्यौछावर कर दिया जाए! गुप्त जी इसी बात को दृढ़ करते हुए नज़र आते हैं। यथा-

“अच्छा बुरा बस नाम ही रहता सदा है लोक में,

वह धन्य है जिसके लिए हो लीन सज्जन शोक में॥९

आदमी जन्म से नहीं अपितु कर्म से महान होता है। जातिवाद को तोड़नेवाली इस आधुनिक युग की सोच का प्रतिपादन करते हुए गुरु द्रौणाचार्य के मुँह से निकले ये शब्द कितने आधुनिक व प्रासंगिक प्रतीत होते हैं-

“यद्यपि नहीं होते सभी के एक से पुरुषार्थ हैं,

तुम भी उसी कुल में हुए जिसमें हुए ये पार्थ हैं।”१०

अपने हितैषियों के प्रति श्रद्धाभाव के गुप्तजी समर्थक हैं। अतः वे जनता को भी इस बात को बढ़ावा देने हेतु प्रोत्साहित करते हुए दृष्टिगत होते हैं। ऐसे ही पुरुषों को भगवान मानकर पूजा भी की गई है जिससे भगवान के सद्गुणों से हमारे जीवन में भी सद्गुण आ जाते हैं। हमको अवतारों की उपासना के स्थान पर उनके द्वारा किये गए कर्मों का स्मरण कर उन कर्मों को करके दिखाने का साहस करना चाहिए। यही वास्तविक युग धर्म होगा। अतः कृष्ण, अभिमन्यु, अर्जुन, युधिष्ठिर आदि पात्रों के द्वारा यही संदेश दिया है। अभिमन्यु जैसा षोडश वीर

साम्राज्य के विरुद्ध क्रांति करने की प्रेरणा देता है तो दूसरी ओर कृष्ण जैसा पात्र न्याय हेतु युद्ध की अनिवार्यता पर बल देता है।

प्रस्तुत खण्डकाव्य में रचनाकार ने जहाँ पात्रों के द्वारा आधुनिक विचारों का वहन करने का प्रयास किया है, वहीं दूसरी ओर कुछ घटना-प्रसंग के द्वारा भी आधुनिकता का प्रमाण दिया है। फिर चाहे वह नारी के उद्धार की बात हों, उसके आत्मसम्मान की बात हों, समष्टि के अधिकारों की बात हों या फिर साम्राज्यवाद के विरुद्ध क्रांतिकारी विद्रोह की। वास्तव में व्यक्ति, समाज और परिस्थितियाँ परिवर्तनशील हैं। सामाजिक मूल्य भी बदलते रहते हैं। इसलिए नारी व दमित लोगों के प्रति समाज का दृष्टिकोण भी बदलना चाहिए और स्वयं इनमें भी पुराने आदर्शों एवं परंपराओं को छोड़कर आत्मसम्मान, आत्मरक्षा की भावना जागृत होनी चाहिए।

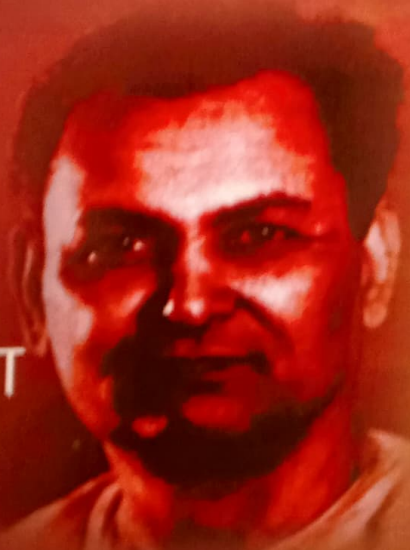
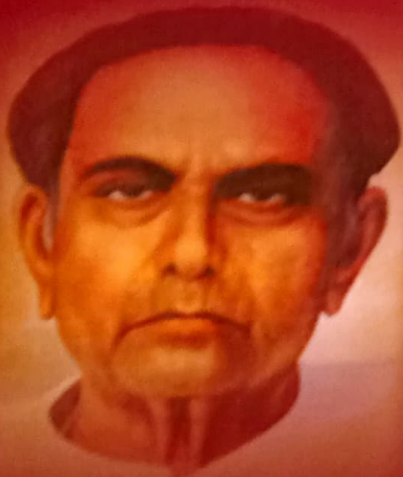
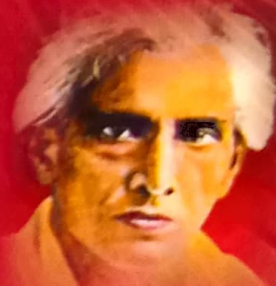
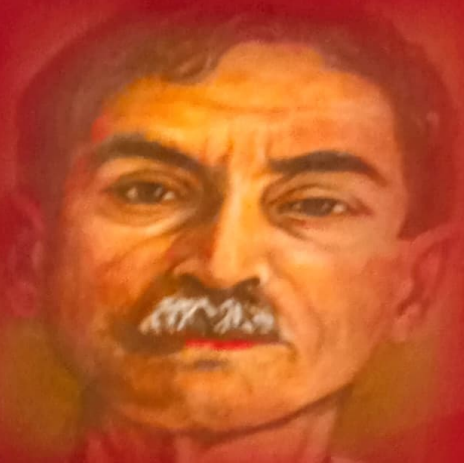
इस प्रकार हम देख सकते हैं कि 'जयद्रथ-वध' के अंतर्गत गुप्त जी ने महाभारत की एक घटना को आधार बनाकर अपने नूतन विचार प्रकट करने का प्रयास किया है। अंतिम सर्ग में एकाधिकार की बात को त्याग कर मनुष्य की नश्वरता की ओर संकेत करते हुए उन्होंने फिर मालिक की अपेक्षा रक्षक बनकर सर्वहित कल्याण का उत्तम संदेश दे दिया है। यथा-

“है क्या हमारा सृष्टि में? यह सब तुम्हीं से है बनी,
सन्तत ऋणी हैं हम तुम्हारे, तुम हमारे हो धनी।”११

सन्दर्भ-सूचि:

१. जयद्रथ-वध, मैथिलीशरण गुप्त, साहित्य सदन, चिरगाँव(झाँसी), प्रथम सर्ग, पृष्ठ-०३,
२. वही, प्रथम सर्ग, पृष्ठ-०३,
३. वही, प्रथम सर्ग पृष्ठ-०४,
४. वही, प्रथम सर्ग पृष्ठ-०३,
५. वही, प्रथम सर्ग पृष्ठ-०४,
६. वही, प्रथम सर्ग पृष्ठ-०५,
७. वही, प्रथम सर्ग पृष्ठ-०५,
८. वही, प्रथम सर्ग पृष्ठ-०५,
९. वही, तृतीय सर्ग, पृष्ठ-४९,
१०. वही, पंचम सर्ग, पृष्ठ-७३,
११. वही, सप्तम सर्ग, पृष्ठ-९९

महान उपन्यासकारों का व्यक्तित्व एवं कृतित्व

डॉ. एम. एन. वाघेला

महान उपन्यासकारों का व्यक्तित्व एवं कृतित्व

डॉ. एम. एन. वाघेला

अध्ययन पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स
नई दिल्ली (भारत)

अध्ययन पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स
4378/4बी, 105, जे. एम. डी. हाउस, मुरारी लाल स्ट्रीट,
अंसारी रोड, दरियागंज, नई दिल्ली-110002
फोन : 011-23263018, 011-23277156,
ई-मेल : adhyayanpublishers@yahoo.com

महान उपन्यासकारों का व्यक्तित्व एवं कृतित्व

संस्करण : 2017

© प्रकाशक

ISBN: 978-81-8435-545-1

इस सम्पादित पुस्तक में लेखक द्वारा व्यक्त विचार उनके व्यक्तिगत हैं।
जिसका प्रकाशक से कोई संबंध नहीं है।

भारत में प्रकाशित

સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.ના 2019ના તેમજ નરસિંહ મહેતા યુનિ.ના 2018ના
નવા અભ્યાસક્રમાનુસાર : સેમેસ્ટર-II માટે

ઉદ્યોગ સાહસિકતા-2

[Entrepreneurship-2]

પ્રા. જે. એમ. માંડવિયા
નિ. પ્રા., જસાણી આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ,
રાજકોટ.

ડૉ. બી. ડી. પરમાર
નિ. પ્રા., અર્થશાસ્ત્ર ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.

પ્રા. ડૉ. બી. ડી. વાળા
દોશી આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ,
વાંકાનેર.

પ્રા. એલ. આર. મુનિયા
એમ. પી. શાહ કોમર્સ કોલેજ,
સુરેન્દ્રનગર.

પ્રા. આર. ડી. સેજલીયા
શ્રીમતી કણસાગરા મહિલા આર્ટ્સ એન્ડ
કોમર્સ કોલેજ, રાજકોટ.

પ્રા. હંસાબેન સભાયા
એ. કે. દોશી મહિલા આર્ટ્સ-કોમર્સ
કોલેજ, જામનગર.

પ્રા. ડૉ. વિભા ભટ્ટ
પી. ડી. એમ. કોલેજ ઓફ કોમર્સ,
રાજકોટ.

પ્રિ. એસ. જે. ઝાલા
એમ. બી. આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ,
ગોંડલ.

પ્રા. એન. પી. કાનાણી
કોમર્સ એન્ડ બી.બી.એ. કોલેજ,
જૂનાગઢ.

પ્રા. હિમતભાઈ સી. સોજિત્રા
કે. કે. પારેખ કોમર્સ કોલેજ,
અમરેલી.

પ્રા. ડૉ. મીનાબેન જાવીયા
એમ. પી. શાહ મ્યુ. કોમર્સ કોલેજ,
જામનગર.

પ્રા. હેમાંગ સી. ઠાકર
પી. જી. પટેલ કોમર્સ કોલેજ,
મોરબી.

પ્રા. ડૉ. ભાવનાબેન કેશવાલા
ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા મહિલા કોલેજ, પોરબંદર.

નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર સેમેસ્ટર-II માટે તૃતીય આવૃત્તિ : 2020-'21

સી. જમનાદાસની કંપની

શૈક્ષણિક પુસ્તકોનું પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશનગૃહ
સી-18, માધવપુરા માર્કેટ, પોલીસ કમિશનરની
કચેરી પાસે, શાહીબાગ રોડ, અમદાવાદ-380 004.

ISBN : 978-93-81072-11-0

પ્રકાશક

રશ્મિકાન્ત જમનાદાસ શાહ
એમ.કોમ. એલએલ.બી.
સી. જમનાદાસની કંપની
સી-18, માધવપુરા માર્કેટ,
પોલીસ કમિશનરની કચેરી પાસે,
શાહીબાગ રોડ, અમદાવાદ-380 004.
(ફોન : 40009005/6)

નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૃતીય આવૃત્તિ : 2020-'21

કોપીરાઈટ સહિત સર્વ હકક પ્રકાશકને સ્વાધીન

આ પુસ્તકમાં છપાયેલ લખાણનો ઉપયોગ કોઈપણ અન્ય પુસ્તક, મેગેઝિન, પ્રશ્નોત્તર, સજેશન યા અન્ય પેપરફોલિયો કે સાહિત્યમાં કરવો નહીં. આ સૂચનાનો ભંગ કરનાર સામે કાયદેસરની કાર્યવાહી કરવામાં આવશે.

No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means (graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping or information retrieval systems) or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device etc. without the written permission of the publishers. Breach of this condition is liable for legal action.

કિંમત : ₹ 130-00

મુદ્રક :
રોયલ ઓફસેટ
અમદાવાદ.

J

જાવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર : સેમેસ્ટર-III

સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર-1

દ્વિતીય વર્ષ બી.એ.

સી. જમનાદાસની ડંપની

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના દ્વિતીય વર્ષ બી.એ.ના વિદ્યાર્થીઓ માટે
જૂન, 2020થી અમલમાં આવેલ નવા અભ્યાસક્રમાનુસાર

સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર

[અર્થશાસ્ત્ર પેપર નં. 5]

[સેમેસ્ટર-III]

પ્રા. જે. એમ. માંડવિયા
નિ.પ્રા., જસાણી આર્ટ્સ-કોમર્સ
કોલેજ, રાજકોટ.

ડો. બી. ડી. પરમાર
નિ. પ્રા., અર્થશાસ્ત્ર ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.

પ્રા. ડૉ. સંજય પંડ્યા
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર
ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. રાજકોટ.

પ્રા. જે. કે. વસોયા
કે. ઓ. શાહ મ્યુ. આર્ટ્સ-
કોમર્સ કોલેજ, ધોરાજી.

પ્રા. ડૉ. કેલાસબેન કે. પટેલ
માતૃશ્રી વિરબાઈમા મહિલા
આર્ટ્સ કોલેજ, રાજકોટ.

પ્રા. એસ. જી. તારપરા
પ્રતાપરાય આર્ટ્સ કોલેજ,
અમરેલી.

પ્રા. આર. ડી. સેંજલીયા
શ્રીમતી દલસાગરા મહિલા
આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ, રાજકોટ.

પ્રિ. ડૉ. ચેતનાબેન ભેંસદરિયા
ભવન એ. કે. દોશી મહિલા આર્ટ્સ
એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, જામનગર.

પ્રા. એન. બી. દૂધાત
આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ,
ચેંદરડા.

પ્રા. ડૉ. ભાવનાબેન કેશવાલા
ડૉ. વી. આર. ગોઢાણીયા કોલેજ,
પોરબંદર.

[નવા અભ્યાસક્રમાનુસાર ચોથી અઘતન આવૃત્તિ, 2020-2021]

સી. જમનાદાસની કંપની

શૈક્ષણિક પુસ્તકોનું પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશનગૃહ

સી/18, માધવપુરા માર્કેટ, શાહીબાગ રોડ,

અમદાવાદ - 380 004.

ISBN: 978-93-81072-55-4

પ્રકાશક

રશ્મિકાન્ત જમનાદાસ શાહ
(એમ. કોમ., એલએલ. બી.)
સી. જમનાદાસની કંપની
સી-18, માધવપુરા માર્કેટ,
પોલીસ કમિશનરની કચેરી પાસે,
શાહીબાગ રોડ,
અમદાવાદ-380 004.

આવૃત્તિ

સેમેસ્ટર પદ્ધતિના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર સેમેસ્ટર-III ની
ચોથી અઘતન આવૃત્તિ, 2020-2021

[© કોપીરાઈટ સહિત સર્વ હકક પ્રકાશકને સ્વાધીન]

આ પુસ્તકમાં છપાયેલ લખાણનો ઉપયોગ કોઈપણ અન્ય પુસ્તક, મેગેઝિન,
પ્રશ્નોત્તર, સંજેશન યા અન્ય પેમ્ફલેટ કે સાહિત્યમાં કરવો નહીં. આ સૂચનાનો ભંગ
કરનાર સામે કાયદેસર કાર્યવાહી કરવામાં આવશે.

© All Rights Including Copyright Reserved by the publishers.
No part of this Book may be reproduced or copied in any form or by
any means (graphic, electronic or mechanical, including photocopying,
recording, taping or information retrieval systems) or reproduced on any
disc, tape, perforated media, or other information storage device etc.
without the written permission of the publishers. Breach of this condition is
liable for legal action.

કિંમત

રૂ. 105-00

K

મુદ્રક

ધર્મેશ પ્રિન્ટોરીયમ
શાહપુર,
અમદાવાદ.

प्रवासी मजदूरों की समस्या चुनौतियाँ और समाधान

भाग-दो

सम्पादक
डॉ. मनीष वाघेला
डॉ. केतन शाह
डॉ. गायत्रीदेवी लालवानी

प्रवासी मजदूरों की समस्या,
चुनौतियाँ और समाधान

भाग – दो

सम्पादक

डॉ. मनीष वाघेला

डॉ. केतन डी. शाह

डॉ. गायत्रीदेवी लालवानी

वैधानिक चेतावनी

पुस्तक के किसी भी अंश के प्रकाशन, फोटोकॉपी, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों में उपयोग के लिए लेखक व प्रकाशक की लिखित अनुमति आवश्यक है। पुस्तक में प्रकाशित आलेख/आलेखों के सर्वाधिकार मूल रचनाकार/रचनाकारों के पास सुरक्षित है। पुस्तक में व्यक्त विचार पूर्णतया लेखक/लेखकों के हैं।

यह जरूरी नहीं है कि प्रकाशक अथवा सम्पादक/सम्पादकों इन विचारों से पूर्ण या आंशिक रूप से सहमति रखें। किसी भी विवाद के लिए न्यायालय दिल्ली ही मान्य होगा।

© लेखक

प्रथम संस्करण : 2021

ISBN 978-93-89341-87-4

प्रकाशक

अनुज्ञा बुक्स

1/10206, लेन नं. 1E, वेस्ट गोरख पार्क, शाहदरा, दिल्ली-110 032

e-mail : anuugyabooks@gmail.com • salesanuugyabooks@gmail.com

फोन : 011-22825424, 7291920186, 09350809192

www : anuugyabooks.com

मूल्य : 900 रुपये

आवरण

असरार 'सागरी'

PRAVASI MAZDOORON KI SAMASYAYA, CHUNOWTIYAN AVAM SAMADHAN
(Vol-2) edited by Dr. Manish Vaghela, Dr. Ketan Shah & Dr. Gayatri Devi Lalwani

34. हिन्दी कहानी में मजदूरों का संवेदनात्मक चित्रण – डॉ. जे. सरिता 214
35. हिन्दी कहानी में मजदूरों का संवेदनात्मक चित्रण – प्रा. स्वाती शंकरराव गवई 220
36. श्रमिक व निम्न वर्ग का जीवन और आधुनिक हिन्दी कहानी साहित्य – डॉ. चिट्टि. अन्नपूर्णा व डॉ. रेंजू मुरलीधरन 225
37. हिन्दी कहानी में मजदूरों का संवेदनात्मक चित्रण – डॉ. मधुछन्दा चक्रवर्ती 233
38. समकालीन हिन्दी कहानियों में मजदूर जीवन का चित्रण – रजाक शाह कादरी 238
39. मुंशी प्रेमचन्द की कहानियों में ग्रामीण निर्धनता – रीता कुमारी देवरा 241

खंड-4 : हिन्दी उपन्यासों में वर्णित मजदूर जीवन / 247

40. हिन्दी उपन्यासों में श्रमिकों की दयनीय अवस्था का चित्रण – डॉ. सुषमा कुमारी 249
41. समकालीन हिन्दी उपन्यासों में मजदूरों का संवेदनात्मक स्वर – डॉ. शेख बेनज़ीर 254
42. हिन्दी उपन्यास में श्रमिकों की दयनीय अवस्था का चित्रण – डॉ. प्रेमसिंह के. क्षत्रिय 259
43. हिन्दी उपन्यासों में श्रमिकों की दयनीय अवस्था का चित्रण-विशेषतः गोदान के सन्दर्भ में – डॉ. मायाप्रकाश पांडेय 264
44. अभिमन्यु अनत के उपन्यासों में मजदूर-विमर्श नवले – डॉ. भाऊसाहेब नवनाथ 268
45. भारतीय प्रवासी मजदूरों की मर्मलिपि - 'लाल पसीना' – डॉ. दयानिधि सा 275
46. 'गोदान' उपन्यास में निरूपित श्रमिकों की दयनीय स्थिति – डॉ. किरणबेन ओ. डोडीया 281
47. जगदीशचन्द्र के तृतीय उपन्यासों में श्रमिकों की दयनीय अवस्था का चित्रण – डॉ. राजेश सिंह सुपहिया व डॉ. सुनीता के सुपहिया 291
48. नागार्जुन के उपन्यासों में श्रमिकों की दयनीय अवस्था का चित्रण – डॉ. जीवनभाई आर. डांगर 295
49. ये अब भी बदहाल है : प्रेमचन्द की कलम से – डॉ. पुष्पा कुमारी 299
50. 'गंगा मैया' उपन्यास में मजदूर किसान की समस्या और समाधान – प्रो. संगीता पारेख 304

‘गंगामैया’ उपन्यास में मजदूर किसान की समस्या और समाधान

प्रो. संगीता पारेख

साहित्य समाज का प्रतिबिम्ब है। साहित्य की सभी विधाओं में सबसे लोकप्रिय विधा के रूप में उपन्यास बहुत ही महत्त्वपूर्ण स्थान रखते हैं। जीवन की विस्तृत प्रस्तुति करने के कारण वह मानव जीवन के अधिक निकट रहा है। हिन्दी उपन्यास साहित्य ‘परीक्षा गुरु’ लाला श्रीनिवासदास सन् 1882 से शुरू होकर आज से दो से भी अधिक वर्षों की यात्रा पार कर चुका है। हिन्दी की उपन्यास यात्रा के केन्द्र में प्रेमचन्द हैं। प्रेमचन्दोत्तर उपन्यास की मुख्य धारायें मनोवैज्ञानिक, ऐतिहासिक, समाजवादी एवं आंचलिक उपन्यासों की रही। कार्ल मार्क्स के विचारों से प्रभावित हिन्दी उपन्यासकारों का वर्ग साहित्य सृजन में अग्रसर हुआ वह समाजवादी साहित्य सृजन में जुड़ गया।

इस समाजवादी धारा के उपन्यासों में देश-विभाजन की पीड़ा की पृष्ठभूमि है। विस्थापितों के पुनर्स्थापन के संघर्ष हैं और समाज के निचले स्तर के लोगों के कटुतम जीवन की झँकी है। उच्च वर्ग के द्वारा शोषित निम्न वर्ग के जीवन का कटुतम चित्रण है। इस वर्ग के जीवन की करुण अवस्था के चित्रण पूरी सहानुभूति के साथ चित्रित हुआ है। नागार्जुन, रांगेय राघव, फणीश्वरनाथ रेणु, उदयशंकर भट्ट, रामदरश मिश्र के साथ भैरव प्रसाद गुप्त आदि उपन्यासकारों ने उपन्यास की रचना करके सही मायने में हिन्दी उपन्यासों के माध्यम से भारत के ग्रामीण जीवन तक पहुँचाया है। इन उपन्यासों में सामाजिक शोषण के विरुद्ध संघर्ष की आवाज पूरी बुलन्दी के साथ सुनाई देती है।

श्री भैरवप्रसाद गुप्त प्रेमचन्द परम्परा के ख्याति प्राप्त उपन्यासकार है। उनकी लेखन-यात्रा का प्रारम्भ प्रेमचन्दोत्तर काल में हुआ जो स्वतन्त्रता के बाद भी बराबर रही है। उनके प्रायः सभी उपन्यास विश्व कथा-साहित्य की कोटि में स्थान रखते हैं। श्री भैरव प्रसाद बहुमुखी प्रतिभा के धनी हैं। उपन्यास, कहानी, नाटक, एकांकी, अनुवाद, सम्पादन आदि प्रत्येक क्षेत्र में सफलतापूर्वक चली है।

गुप्त के उपन्यास यात्रा का सफर ‘गंगामैया’ से शुरू हुआ था। इसके बाद अनेक

उपन्यास दिये हैं जिसमें समाज के दबे-कुचले वर्ग का चित्रण व्यापक रूप से किया है। श्री भैरव प्रसाद गुप्त प्रेमचन्द को नये युग में जोड़ने वाले एक ऐसे कथाकार हैं जो एक ऐसी टेकनीक लेकर आये जिसने लोगों को आकर्षित किया। उनके उपन्यासों के विषय ऐसे हैं जो व्यक्ति के माध्यम से सामाजिक जीवन का मूल्यांकन करते हैं। दमन, उत्पीड़न तथा युग के समाज की अवस्था का यथार्थ चित्रण हुआ है। सामाजिक मान्यता और समस्याओं का स्पष्ट चित्र अंकित हुआ है। जो मध्यम वर्ग, जमींदार, पूँजीपति, किसान, मजदूर, अछूत और समाज में बहिष्कृत व्यक्ति के जीवन में प्रमुख रूप से पायी जाती है। यहाँ परिवार और समाज की समस्याएँ ही राष्ट्र की समस्याएँ बन गयी हैं।

श्री भैरव प्रसाद गुप्त रचित 'गंगामैया' उपन्यास में उत्तर भारत के ग्राम्य-जीवन की अनुभूतियों को सफल अभिव्यक्ति प्रदान की है। हिन्दी के गिने-चुने सर्वश्रेष्ठ उपन्यासों में 'गंगामैया' को महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त है। इस उपन्यास की सबसे बड़ी विशेषता उसका हर दृष्टि से श्रेष्ठ भारतीय होना है। इसमें समाज और परिवार में उत्पन्न होने वाली कुरीतियों का यथार्थ चित्रण है तो दूसरी ओर उत्तरी भारत और बिहार के मध्य क्षेत्र घाघरा और डीयर नदी के आस-पास मजदूर-किसान-वर्ग और जमींदार के शोषण से जुड़ी घटनाओं का मार्मिक चित्रण है।

गुप्त जी के साहित्य पर उनके व्यक्तित्व की गहरी छाप है। जीवन को उन्होंने जैसा भोगा है, वह सब कुछ उनके साहित्य में निरूपित हुआ है। इसलिए उनकी लेखनी में मार्मिकता है। 'गंगामैया' उपन्यास में प्रमुख दो समस्या है— 1. नारी की समस्या 2. शोषक-शोषित-वर्ग की समस्या। नारी समस्या भारतीय नारी की विधवा समस्या का चित्रण हुआ है तो दूसरी ओर मजदूर किसान, जमींदार प्रथा और भ्रष्टाचार का चित्रण निरूपित हुआ है।

गंगामैया में गंगा के तट पर रहने वाले मजदूर किसान-वर्ग की समस्या और समाधान पर अपने विचार प्रस्तुत करूँगी। जमींदार से मजदूर किसानों के अधिकारों की रक्षा करना लेखक का उद्देश्य है। उपन्यास में हम देखते हैं कि मटरू सिंह गंगा के किनारे अपने परिवार और मजदूर संघ के साथ रहता था। गंगामैया के सैलाब के अनुरूप सभी अपनी झोपड़ी बनाकर रहते हैं। कोई मजदूर के पास स्थिर निवास नहीं है। फिर भी 'गंगामैया' का आँचल एक क्षण के लिए छोड़ने को तैयार नहीं है। गृहस्थी बस जाने पर नदी की छोड़ी हुई धरती पर खेती करना शुरू कर दिया, खूब पैदावार भी होती थी। जमींदारों को पता चलने पर उन्होंने लम्बी-चौड़ी लगान माँगी। मटरू ने सभी को लगान न देने ले लिए समझाया। मटरू ने सभी को समझाते हुए कहा की— एक बार हम लगान देने पर वे हमें बार-बार परेशान करेंगे। 'गंगामैया' की जमीन पर हम सभी का हक है। इससे जमींदारों का गुस्से का ठिकाना न रहा। उसने मटरू को बुलाया। मटरू ने साफ शब्दों में सुना दिया कि जिसकी गरज हो, वह यहाँ आकर मिले। जमींदारों ने एक कारिन्दे को मटरू के पास

भेजा। कारिन्दे को भी मटरू ने साफ-साफ शब्दों में सुनाते हुए कहा- 'लिखने वाले कौन होते हैं यहाँ तो गंगामैया की अमलदारी है। यदि कोई जमींदार या उसका बच्चा दिखायी पड़ा तो हम उसकी टांग तोड़ देंगे। ... गंगामैया के अलावा हमने किसी के सामने हाथ नहीं फैलाया। यह धरती गंगामैया की है जो चाहे आये, मेहनत करे, कमाये और खाये।

अपने अधिकार के प्रति जागृतता को देखकर पुलिस ने झूठे अपराध में पकड़कर हवालात में पहुँचा दिया। मटरू को तीन साल की सजा हो गयी लेकिन मटरू के बाद पूजन ने मटरू का काम जारी रखा। लेकिन उसमें हिम्मत और ताकत नहीं थी। अतः मटरू की गैर-हाजरी में जमींदारों ने फिर से जमीन पर हक जमा लिया इससे मजदूर किसान सहम गये, जैसे ही फसल तैयार हुई पूजन के कहने पर सभी किसानों ने रातों-रात फसल को काट लिया और उस पर अपना हक जमा लिया। अब मटरू के रिहा होने की राह देखने लगे।

इस प्रकार उपन्यासकार ने किसान मजदूर और जमींदारों की समस्या को दिखाया है। जमींदारों का गंगा के कछार पर की स्वतन्त्र जमीन पर हक जमाने का प्रयास और मटरू का अपने साथी मिलों के साथ विरोध करके अपने अधिकार के प्रति जागृत होकर अधिकार की जीत होती है यहाँ निश्चित परिजात को चित्रित किया गया है।

उत्तर भारत के मजदूर जीवन को प्रगतिवादी दृष्टिकोण से अंकित करना एवं नवयुवक किसानों में, जमींदारों के अत्याचारों के विरुद्ध जागृत करके अधिकार के प्रति चेतना जगाकर, उत्पादन पर सबका समान अधिकार है यह साकार करने का प्रयास किया गया है, जो वर्तमान समय की माँग है, वास्तव में यह मजदूर उन्मेष का उपन्यास है।

सन्दर्भ

1. गंगामैया-भैरव प्रसाद गुप्त, राजकमल प्रसाशन।
2. समाजवादी उपन्यासकार भैरव प्रसाद गुप्त, डॉ. सुनन्दा प्रभाकर।
3. साहित्य में आम आदमी - उत्तरार्द्ध - 10 मई, 1671।
4. भारत का वर्तमान और भावि, रजनी पमवाटी।

प्रवासी मजदूरों की समस्या चुनौतियाँ और समाधान

भाग-दो

सम्पादक
डॉ. मनीष वाघेला
डॉ. केतन शाह
डॉ. गायत्रीदेवी लालवानी

प्रवासी मजदूरों की समस्या,
चुनौतियाँ और समाधान

भाग – दो

सम्पादक

डॉ. मनीष वाघेला

डॉ. केतन डी. शाह

डॉ. गायत्रीदेवी लालवानी

वैधानिक चेतावनी

पुस्तक के किसी भी अंश के प्रकाशन, फोटोकॉपी, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों में उपयोग के लिए लेखक व प्रकाशक की लिखित अनुमति आवश्यक है। पुस्तक में प्रकाशित आलेख/आलेखों के सर्वाधिकार मूल रचनाकार/रचनाकारों के पास सुरक्षित हैं। पुस्तक में व्यक्त विचार पूर्णतया लेखक/लेखकों के हैं। यह जरूरी नहीं है कि प्रकाशक अथवा सम्पादक/सम्पादकों इन विचारों से पूर्ण या आंशिक रूप से सहमति रखे। किसी भी विवाद के लिए न्यायालय दिल्ली ही मान्य होगा।

© लेखक

प्रथम संस्करण : 2021

ISBN 978-93-89341-87-4

प्रकाशक

अनुज्ञा बुक्स

1/10206, लेन नं. 1E, वेस्ट गोरख पार्क, शाहदरा, दिल्ली-110 032

e-mail : anuugyabooks@gmail.com • salesanuugyabooks@gmail.com

फोन : 011-22825424, 7291920186, 09350809192

www : anuugyabooks.com

मूल्य : 900 रुपये

आवरण

असरार 'सागरी'

PRAVASI MAZDOORON KI SAMASYAYA, CHUNOWTIYAN AVAM SAMADHAN
(Vol-2) *edited by* Dr. Manish Vaghela, Dr. Ketan Shah & Dr. Gayatri Devi Lalwani

✓ 51. 'गोदान' उपन्यास में मजदूरों की समस्यायें	- प्रो. सुहागिनी गरासिया	307
52. नयी सदी के हिन्दी उपन्यासों में चित्रित प्रवासी युवा	- एस. लावण्या	311
53. हिन्दी उपन्यासों में मजदूरों का सामाजिक परिवेश लेखकों के परिचय	- नीलम धारीवाल	317 323

‘गोदान’ उपन्यास में मजदूरों की समस्यायें

प्रो. सुहागिनी गरासिया

उपन्यास सम्राट मुंशी प्रेमचन्द का साहित्य आज भी हमारे समाज में परिवर्तन के लिए प्रेरणा का अक्षय स्रोत है। उनका लेखन हिन्दी साहित्य की एक ऐसी विरासत है जिसके बिना हिन्दी के विकास का अध्ययन अधूरा होता। वे एक संवेदनशील लेखक, सचेत नागरिक, कुशल वक्ता तथा सम्पादक थे। ‘गोदान’ प्रेमचन्द का अन्तिम और सबसे महत्त्वपूर्ण उपन्यास माना जाता है। ‘गोदान’ हिन्दी के उपन्यास साहित्य के विकास का स्तम्भ माना जा सकता है। किसानों, मजदूरों की समस्याओं से समाज को रूबरू कराने का कार्य प्रेमचन्द ने किया है। इसलिए डॉ. रामविलास शर्मा लिखते हैं— “हिन्दी में किसानों की समस्याओं पर ज्यादा उपन्यास लिखे ही नहीं गये, जो लिखे भी गये हैं उनमें प्रेमचन्द ही सूझ-बूझ का अभाव है।”¹ ‘गोदान’ के नायक और नायिका, होरी और धनिया के परिवार के रूप में भारत की एक विशेष संस्कृति, जिससे हम अछूते थे, को सजीव और साकार करते हैं।

प्रेमचन्द हिन्दी के ऐसे श्रेष्ठतम उपन्यासकर हैं, जिनके ग्रन्थों में दमन और उत्पीड़न के, युग के समाज की व्यवस्था का यथार्थ चित्र और प्रति-बिम्ब मिलता है। उन्होंने उन समस्याओं और मान्यताओं का स्पष्ट चित्र अंकित किया है जो मध्यवर्ग, जमींदार, पूँजीपति, किसान, मजदूर, अछूत और समाज से बहिष्कृत व्यक्तियों के जीवन को संचालित करती है। उनके श्रेष्ठ उपन्यासों की पृष्ठभूमि किसानों की जिन्दगी है। उन्होंने उनके कठिनाइयों और संघर्षों से भरे जीवन को महान कौशल के साथ चित्रित किया है। एक ओर पूँजीवादी समाज है, जो सर्वहारा वर्ग का शोषण करता है और छप्पनभोग उड़ाता है। दूसरी ओर सर्वहारा वर्ग है, जिसका शोषण होता है एवं वे दो जून की रोटी को तरसते हैं। गोदान में होरी इस शोषण के चित्र के साथ घूम रहा है और घूमता ही जाता है होरी के मन में खेती का मोह उसकी मर्यादा भावना, धैर्य तथा पौरुष— सब कुछ परिस्थितियों के हाथों समाप्त होने लगता है। गोदान में गोबर खेती को छोड़, मर्यादा तोड़कर शहर भाग जाता है। शहर में जाकर वह मजदूर बन जाता है और होरी गाँव में

मर्यादा का भार होता रहता है।

प्रेमचन्द ने 'गोदान' में यह भी लिखा है कि ग्रामों में संयुक्त परिवार के टूटने से परिवार की आर्थिक स्थिति बिगड़ जाती है और उनके लिए एक और नयी समस्या उपस्थित हो जाती है। आज भी गाँवों में परिवार विघटन तेजी से हो रहा है। होरी का परिवार ही नहीं विशृंखलित होता, मालती मेहता के साथ गाँवों में जाकर स्पष्ट देखती है कि पारस्परिक फूट और वैमनस्य के कारण संयुक्त परिवार टूट रहे हैं। 'गोदान' में होरी का भाई अलग हो जाता है। वह हीरा की गाय को ईर्ष्या, द्वेष के कारण मार देता है। पुलिस आती है परन्तु होरी थानेदार को रिश्वत देकर घर की लाज रखना चाहता है। यहाँ पर यह भी उल्लेखनीय है कि भले अनपढ़ किसानों से पुलिस अकारण रिश्वत लेने को तैयार हो जाती है। ग्रामों में यह समस्या प्रायः देखने में आती है नगर में राय साहब तथा उनके बेटे रूद्रपाल में मतभेद है, सरोज को लेकर बाप-बेटे के सम्बन्धों में दरार पड़ गयी है। इन चिन्तों के द्वारा लेखक ने सम्मिलित परिवारों के टूटने-बिखरने तथा दाम्पत्य जीवन में कटुता आने की समस्या की ओर संकेत किया है।

इसी प्रकार धर्म भी ग्राम समस्या के रूप में गोदान में उभरकर आता है। धर्म होरी के जीवन का शोषण करता है, परन्तु वह शान्त भाव से सब स्वीकार कर लेता है। दातादीन होरी को ऋण देता है, वह धर्म के नाम पर होरी को धमकाता है और होरी के पेट में धर्म की क्रान्ति छिड़ जाती है। होरी की धर्मभीरुता ही उसे दयनीय बना देती है। यह धर्म उसके जीवन में इतनी गहरी जड़ें जमा चुका है कि वास्तविक स्थिति उसे उभरने नहीं देती। पूर्व जन्म के कर्मों का फल ही है कि उसे इतना दुःख उठाना पड़ रहा है। भाग्य में जो लिखा है उसे भोगना ही है। ऐसे अन्धविश्वास के कारण मृत्यु के हाथों वह स्वयं को सौंप देता है। होरी जीवन-भर संघर्ष करता है और जीवन के अन्त में वह धर्म के हाथों उपहास का पात्र बनता है।

प्रेमचन्द ने 'गोदान' में किसान-महाजन समस्या को ही प्रमुख रूप से चित्रित किया है एक ओर रायसाहब आदर्शवादी सिद्धान्त रखते हुए भी बेगार लेना नहीं छोड़ते और झूठे ऐश्वर्य तथा मान प्रदर्शन के लिए किसानों को चूसने में नहीं शर्माते। जब श्रमिक काम करने से मना करते हैं, और अपनी शर्त रखते हैं कि, पहले खाने को दीजिये फिर ही काम शुरू होगा। तब वह कहता है- "जब कभी खाने को नहीं दिया गया तो आज यह नयी बात क्यों? एक रुपिया रोज के हिसाब से मजदूरी मिलेगी जो हमेशा मिलती रही है, और इस मजदूरी पर उन्हें काम करना होगा, सीधे करें या टेढ़े" दूसरी ओर पटेखरी, दातादीन, झिंगुरी शाह, मंगरू शाह जोंक की तरह अन्त तक उनका शोषण करते हैं। इस तरह ग्राम के सभी किसान अभावग्रस्त जीवन व्यतीत करने पर विवश हैं। मुंशी प्रेमचन्द ने होरी के माध्यम से भारत की इस समस्या को इस प्रकार अभिव्यक्त किया है पाँच साल हुए यह मिर्जई बनवायी थी। धनिया ने इस प्रकार ज़बरदस्ती बनवा

दी थी वही जब एक बार काबुली से कपड़े लिये थे जिसके पीछे उसे कितनी गालियाँ खानी पड़ीं, और कबुली तो उसके जन्म से पहले का है बचपन में अपने बाप के साथ वह इसी में सोता था, जवानी में गोबर को लेकर इसी कम्बल में उसके जाड़े कटे थे और बुढ़ापे में आज वही बूढ़ा कम्बल उसका साथी है पर अब वह भोजन चबाने वाला दाँत नहीं, दुखने वाला दाँत है। अतएव ग्रामों की आर्थिक स्थिति का उचित न होना भी एक समस्या है और यह समस्या ग्रामों के महाजनों और जमींदारों ने बना रखी है।

‘गोदान’ में मुंशी प्रेमचन्द ने ग्रामों में रहने वाले किसानों के जीवन की समस्याओं का ही चित्रण नहीं किया है, अपितु उनके समग्र पक्षों की यथार्थ अभिव्यक्त भी की है। उन्होंने किसानों की निर्धनता, मूर्खता, अशिक्षा, अन्धविश्वास, गन्दगी, आपसी फूट आदि का ही नहीं, उनकी उदारता, सरलता, सहजता, धर्मभीरुता आदि का विश्वसनीय वर्णन किया है।

मुंशी प्रेमचन्द की लेखनी से उनकी दुरावस्था का बहुत ही सूक्ष्म एवं मार्मिक चित्रण हुआ है। उन्होंने स्वयं ग्राम जीवन के सुख-दुःख सहे थे, इसी कारण ग्राम जीवन का चित्रण करते समय उनकी अपनी अनुभूतियाँ भी उसमें साकार होकर आयी थी। उन्होंने जो लिखा वे स्वयं उनके अपने जीवन की अनुभूतियाँ हैं जो स्व और पर की सीमाओं को तोड़कर जन-जन की अनुभूतियाँ बन गयी हैं। मुंशी प्रेमचन्द ने ग्राम जीवन की आर्थिक स्थिति पर विचार करते समय उन कारणों पर भी प्रकाश डाला है, जो उस स्थिति के मूल में प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष रूप में विद्यमान थे।

‘गोदान’ उपन्यास में लगान समस्या का भयंकर रूप भी दृष्टिगोचर होता है। किसान अनपढ़ है। वह कानून नहीं जानता। वह लगान चुका भी देता है तो रसीद नहीं मिलती जो हेकड़ और समझदार किसान होता रसीद उन्हीं को मिलती और शेष पर लगान लेकर भी तकाजे किये जाते थे। ‘गोदान’ में होरी की दयनीय स्थिति है। दातादीन के यहाँ वह सपरिवार मजदूर बनता है। भेला से बैल मिलने पर वह खेती करता है और ऊख भी अच्छी होती है परन्तु मंगरू शाह अपने डेढ़ सौ रुपए के लिए होरी पर दावा कर देता है और उसकी ऊख नीलाम हो जाती है। महाजन उसे अब ऋण नहीं देता। बेटी के विवाह के लिए भी दुलारी पैसा नहीं देती। वह फिर विवश होकर बेटी को बेच देता है। बीज के लिए भी उसके पास पैसे नहीं रहते। वह फिर मजदूर बनता है।

प्रेमचन्द ने ‘गोदान’ में ग्राम्य जीवन एवं कृषक संस्कृति को सूक्ष्मता से चित्रित किया है। ग्राम जीवन में औद्योगिक समस्यायें भी उभरकर आती हैं। ‘गोदान’ में पूँजीपति खन्ना के साथ मजदूरों का संघर्ष होता है। पूँजीपति विजयी होता है। ‘गोदान’ में गोबर अपने पिता होरी की दयनीय स्थिति से दुःखी होकर सोचता है वह गुलामी करता है, लेकिन भरपेट खाता तो है। केवल एक ही मालिक का तो नौकर है। यहाँ तो जिसे देखो वही रौब जमाता है। यह कैसी गुलामी है। मेहनत करके अनाज पैदा करो और जो रुपये

मिले वे दूसरों को दे दो।

‘गोदान’ मुंशी प्रेमचन्द का अन्तिम पूर्ण उपन्यास है, जिसमें ग्राम जीवन और कृषि संस्कृति का चित्रण किया गया है। होरी कृषक जीवन का प्रतिनिधित्व करता है। होरी का जीवन आर्थिक संघर्षों की करुण कहानी है। जीवन-निर्वाह के लिए भोजन की समस्या सबसे भयंकर है। भोजन दोनों जून न सही, एक जून तो मिलना चाहिए भरपेट न मिले, आधा पेट तो मिले। पेट भरने की समस्या जहाँ ऐसा भयंकर रूप धारण कर चुकी है, वहाँ महाजन भी मुँह फेर लेता है। ऐसी अवस्था में आस-पास के लोगों की दाह से ठंडा चूल्हा जलता है।

सन्दर्भ

1. प्रेमचन्द और उनका युग-रामविलास शर्मा, पृ. 44।
2. गोदान, प्रेमचन्द, पृ. 16।

ISSN 2349 : 4557

International Peer-Reviewed Referred Journal

SURABHI

Impact Factor : 3.1

Volume-2

43rd Issue

October 2020

Editor
Mr. Rohit Parmar

SURABHI

International Peer-Reviewed Refereed Journal

43rd Issue

Vol-2

October-2020

Editor in Chief
Mr. Rohit Parmar

Advisory

- ❖ Prof. H. N. Vaghela (Former Acting V. C.)
Professor & Head,
Department of Hindi,
M. K. Bhavnagar University, Bhavnagar,
Gujarat, India
- ❖ Prof. (Dr.) Chetan Trivedi
Vice Chancellor
Bhakta Kavi Narsinh Mehta University,
Junagadh, Gujarat, India
- ❖ Dr. R. P. Bhatt
Principal,
Bahauddin Govt. Science College, Junagadh,
Gujarat, India
- ❖ Prof. Jaydipsinh K. Dodiya
Professor & Head,
Department of English & CLS,
Saurashtra University, Rajkot, Gujarat
India
- ❖ Dr. Martina R. Noronha
Principal,
Sir K. P. College of Commerce, Surat
Gujarat, India

Editorial

- ❖ Dr. Jiten J. Parmar (GES-II)
Assi. Professor,
Bahauddin Govt. Arts College, Junagadh,
Gujarat, India
- ❖ Mr. Dilip B. Kataliya (GES-II)
Assi. Professor,
Bahauddin Govt. Arts College, Junagadh,
Gujarat, India
- ❖ Dr. Arjun G. Dave
Founder & Owner
Vedant Educational Services, Rajkot
Gujarat, India
- ❖ Dr. Pravat Dangal
Associate Professor,
St. Joseph's College, Darjeeling,
West Bengal, India
- ❖ Dr. Dnyaneshwar L. Sonawane
Assi. Professor,
Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya,
Ambajogai, Dist. Beed, Maharashtra, India

Anthelion Impact Factor

Certificate of Acknowledgement

This is to certify that **SURABHI** (International Peer-Reviewed Refereed Journal)
P-ISSN: 2349-4557 E-ISSN: XXXX-XXXX UGC Approval No. XXXXX
 has been reviewed and evaluated by our reviewers.
 The journal has gone under the Blind Peer Review and has acquired
3.1 the Impact Factor for the year 2020-21

[Signature]
 Director
 Anthelion Impact Factor
www.anthelion.in

∞ **Impact Factor: 3.1** ∞

GOVERNMENT OF INDIA
 Ministry of Human Resource Development
 Department of Higher Education, MHRD
 Raja Rammohun Roy National Agency for ISBN

Room No. 13, Jeevandeep Building, 4th Floor, Parliament Street,
 New Delhi 110001, Phone No. 011-23369668

Application Reference Number

6968 | ISBN | 2018 | P

1. Name of Publishing Agency	<u>Ayudh Publication</u>
2. Name of Proprietor/Director/Author	<u>Rohitkumar Jeevanbhai Parmar</u>
3. Date of Establishment	<u>01/05/2013</u>
4. Nationality	<u>INDIA</u>
5. Mailing Address (Including post Code)	<u>B/4854/A, Doctor House, Kaliyabid, Bhavnagar, Gujarat</u>
6. Email	<u>ayudhpublication2017@gmail.com</u>
7. Publisher's Website	<u>www.ayudhpublication.com</u>
8. Phone (Inclu. Area code)	
9. Mobile	<u>09428343635</u>
10. Fax (Inclu. Area code)	
11. State	<u>GUJARAT</u>
12. District	<u>Bhavnagar</u>
13. Pin code	<u>364002</u>
14. Publishing Fields	
15. Application Title	
Science & Tech Philosophy Religion Social Sciences Literature Arts Educational Books School/Children Books Pure Science Ideology	

Ayudh Publication

For -

Book Publish – ISBN (Approved by – MHRD, Govt. of India)

Ayudh Journal – ISSN 2321 : 2160 (Since May-2013)

Surabhi Journal – ISSN 2349 : 4557 (Since June-2014)

सहयोग राशि :

- * एक प्रति : 100/-
- * व्यक्तिगत वार्षिक : 2000/-
- * संस्थागत वार्षिक : 3000/-

संपादन/संचालन :

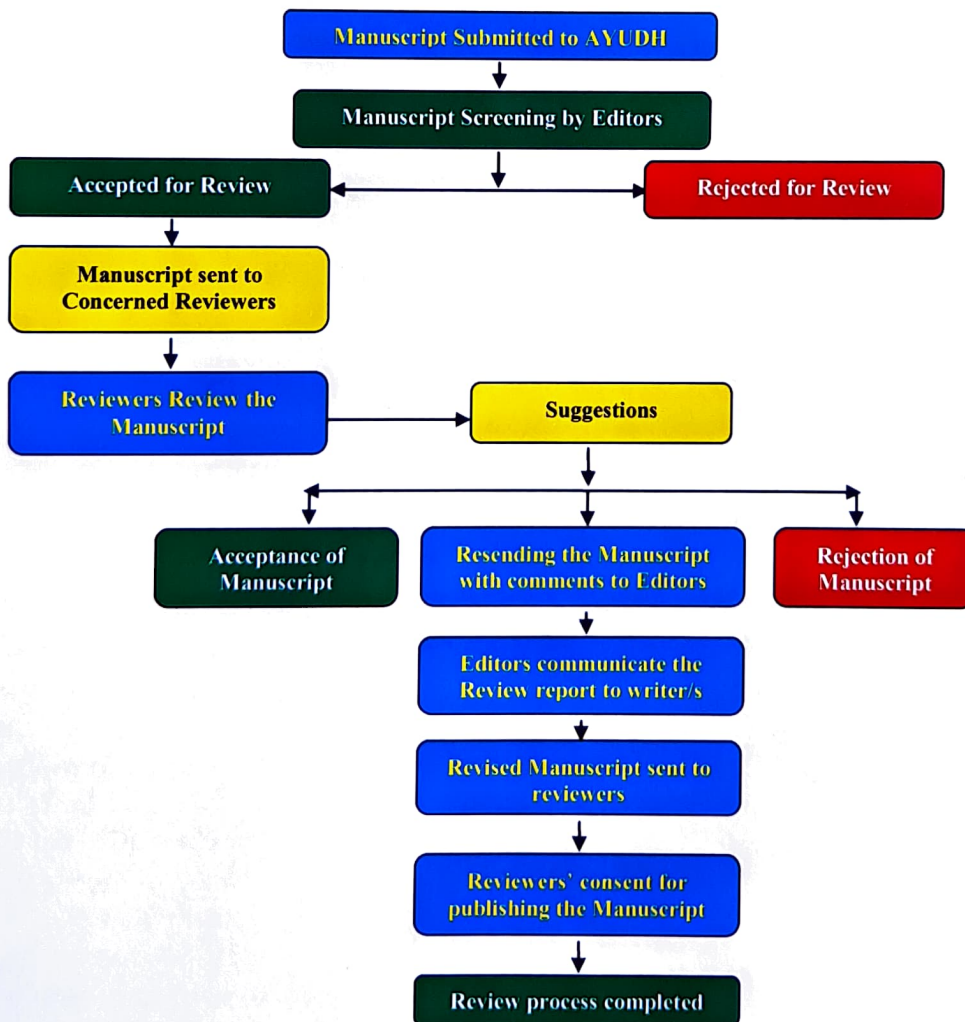
- पत्रिका अवैतनिक और अव्यावसायिक है ।
- रचनाकार की रचनाएँ उसके अपने विचार है ।
- संशोधन प्रपत्र व आलेखों से विशेषज्ञ समीक्षा समिति का सहमत होना अनिवार्य नहीं है ।
- संशोधन प्रपत्र व आलेखों पर कोई आर्थिक मानदेय नहीं दिया जाता ।
- लेखकों, सदस्यों एवम् मित्रों के आर्थिक सहयोग से पत्रिका प्रकाशित होती है ।

Contact :

Ayudh Publication,
Bhavnagar, Gujarat
ayudh2020@gmail.com
www.ayudhpublication.com
9428 34 36 35 / 91069 42482

Peer Review Process

1st Phase

The same process will come in effect in 2nd phase and then finally paper goes for publication after double blind peer-reviewed process.

INDEX

1.	The Touchstone of Detective Character: Sherlock Holmes by Sir Arthur Canon Doyle Phineshbhai Dilipbhai Gamit.....	1
2.	Depiction of Womanhood in Anita Nair's novel <i>Eating Wasps</i> Kajalben Chanabhai Varagia.....	5
3.	Dr. B. R. Ambedkar and his Thoughts on Economics MAHESHKUMAR BHIMABHAI VASAVA.....	9
4.	COVID-19 : ખેતમજૂરોમાં જાણકારી અને તેની અસરો પ્રા. રીટાકુમારી પી. મહેતા.....	12
5.	Portrayal of Socio-cultural Realities in Kiran Nagarkar's <i>Seven Sixes Are Forty Three</i> VIPULBHAI SAKARAMBHAI VALVI.....	15
6.	Concept Map Ms. Sima J. Nimbark.....	18
7.	A STUDY ON THE MUTUAL FUNDS IN INDIA CAPITAL MARKET DR. BHUMI SHAH.....	24
8.	ભારતમાં નોન-બેન્કિંગ નાણા કંપનીઓનું વધતું જતું પ્રભુત્વ રાહુલ ચેનવા.....	31
9.	ભારતમાં બેરોજગારીની સમસ્યાનું આજની સરકારનું વિશ્લેષણ ડૉ. દિનેશકુમાર આર. ચાવડા.....	33
10.	A Comparative Study of Financial performance of Maruti Suzuki India Limited and TATA Motors Limited Nilam Rana.....	36
11.	સ્વતંત્રતાનો સુર : કચ્છી પ્રજાકીય પરિષદ RAVIKUMAR RADHESHYAMBHAI VYAS	45
12.	COMPARATIVE STUDY OF PHYSICAL FITNESS OF GOVERNMENT AND NON-GOVERNMENT SCHOOL GIRLS Dr. Divyeshkumar S. Raval.....	47
13.	પર્યાવરણમાં ક્ષારપ્રવેશની સમસ્યા કાજલ દિલીપભાઈ ખંટી.....	49
14.	આઈમાં ધોરણના વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી વિષયના પ્રવર્તમાન પાઠ્યપુસ્તકની અસરકારકતા હાર્દિક જે. પંડયા.....	52
15.	Japan's Ikigai: the real art of living by Hector Garcia and Francesc Miralles HITESH R. SUTARIYA.....	62
16.	ब्रह्मवैवर्तपुराण के श्रीकृष्णचरित्र में सुभाषित सौरभ रमुबेन गांडाभाई बारड.....	65
17.	Online Business: A Boon or A Bane Ms. Pallavi Samadiya.....	69
18.	Indian Diaspora and Indentured system- a new form of slavery in South Africa Bhoomi Rajeshkumar Vadnathani.....	75
19.	ગુજરાતમાં વસતા રાજસ્થાની રબારી જ્ઞાતિનો - સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ ભુવેન્દ્રકુમાર એલ. ચડોબિયા.....	78
20.	રોજિંદા જીવનમાં વિજ્ઞાન હેતાબેન અરવિંદભાઈ પટેલ.....	81
21.	Behavioural Style of Adolescents in Relation to their Adjustment Iilaben Govindbhai Patel.....	83

પર્યાવરણમાં ક્ષારપ્રવેશની સમસ્યા

કાજલ દિલીપભાઈ ખુંટી

મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા,

Ph.D. Student

ડો. વી. આર. ગોટાણીયા મહિલા કોલેજ,

પોરબંદર

સારાંશ
આપણા દેશમાં સૌથી વધુ દરિયા કિનારો ગુજરાત રાજ્યને (૧૬૦૦ કિ.મી) જેટલો મળ્યો છે. તેમાંનો એક મોટો ભાગ સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના હિસ્સામાં આવ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રના દરિયા કિનારાની લંબાઈ આશરે ૮૦૦ કિ.મી. જેટલી છે. પરંતુ કુદરતે આપેલી આ ભેટ છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી અભિશાપરૂપ બની છે. દરિયાના ખારા પાણી મીઠા પાણીના તળમાં પ્રવેશવાથી ક્ષાર પ્રવેશની સમસ્યા ઉદભવી છે. ગુજરાતના દરિયા કિનારાના વિસ્તારોની હજારો એકર જમીન ક્ષાર પ્રવેશને લીધે બિન ઉપજાવ બની છે. ક્ષાર પ્રવેશની આ સમસ્યા ખેતી માટેની જમીનની સાથે સાથે પર્યાવરણીય સમતુલામાં પણ ભંગાણ પાડે છે. ક્ષાર પ્રવેશથી માનવી, પશુઓ, વનસ્પતિ, ભૂગર્ભજળ વગેરેમાં પણ ખરાબ અસરો જન્માવે છે. દરિયાના ખારા પાણી કલોરાઈડયુક્ત હોવાથી તે આવું દુષિત પાણી લોકો પીવે લોકોના હાડકાનું એક પ્રકારનું કેન્સર (ઓસ્ટિયોસાર્કોમા)નામની ગંભીર બિમારી થવાની શક્યતા રહે છે. તેથી આ સમસ્યાને ગંભીરતાથી લેવાની જરૂર છે.

ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ છે તેમ ગુજરાત પણ ખેતી પર આધારિત છે. ગુજરાતમાં અનિયમિત અને અપૂરતો વરસાદ પડવાથી ખેતી માટે ભૂગર્ભજળનો ઉપયોગ વધવા લાગ્યો છે. આથી ભૂગર્ભના તળ ઉંડા જતા ભૂગર્ભમાં ક્ષાર પ્રવેશવાની સમસ્યા પેદા થાય છે. પોરબંદરથી ઉના વચ્ચેનો વિસ્તાર તેની લીલો- તરી અને સમઘિને લીધે "લીલી નાઘેર" તરીકે ઓળખાતું હતું. આ વિસ્તારોમાં બાગાયતી પાકો શેરડી અને નારીયેળની ખેતીને લીધે ખેડુતો સમૃદ્ધ હતા. પરંતુ ક્ષાર પ્રવેશથી આ વિસ્તારની ખેતી ભાંગી પડી છે. અમુક વર્ષો પહેલા આ વિસ્તારમાં એકથી દોઢ કિ.મી. જમીન ક્ષારવાળી હતી. જ્યારે અત્યારે દરિયાકિનારાથી ૧૫ કિ.મી. વિસ્તાર સુધીની જમીન ક્ષારવાળી બની ગઈ છે. જે ક્ષારીય જમીન તરીકે ઓળખાય છે.

પર્યાવરણમાં ક્ષારપ્રવેશની સમસ્યા

➤ પ્રસ્તાવના :

ભારતએ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. રાષ્ટ્રીય આવકમાં ફાળાની દૃષ્ટિએ કૃષિક્ષેત્રનો હિસ્સો ઘટ્યો હોવા છતાં રોજગારીની દૃષ્ટિએ કૃષિક્ષેત્ર અન્ય ક્ષેત્રો કરતા આગળ છે. ભારતમાં જુદા જુદા ભાગોમાં વરસાદની માત્રામાં ઘણો તફાવત જોવા મળે છે. વરસાદની અનિયમિતતાને લીધે અમુક ક્ષેત્રોમાં પૂરનીતો બીજા અમુક ક્ષેત્રોમાં દુષ્કાળ જેવી પરિસ્થિતિ સર્જાય છે. ગુજરાતના કચ્છ અને રાજસ્થાનમાં ઓછો વરસાદ પડે છે. જ્યારે દરિયાકિનારાના પ્રદેશો મેઘાલય, પ્રવિમ બંગાળ, કેરળ અને કર્ણાટકમાં વાર્ષિક સરેરાશ વધુ વરસાદ પડે છે. વરસાદની ખેંચ અને અનિયમિતતાને લીધે કૃષિક્ષેત્ર પર તેની માઠી અસર વર્તાય છે. પાણીની અછતના લીધે કેટલીક સમસ્યાઓ ઉદભવી છે. વરસાદી પાણીના સંગ્રહના અભાવે લોકો ખેતી અને ઉદ્યોગો માટે ભૂગર્ભજળનો સતત વપરાશ કરવા કરવા લાગ્યા છે. આથી ભૂર્ગભજળના વધુ પડતા ખેંચાણને લીધે દરિયા કિનારાના વિસ્તારોમાં ભૂર્ગભજળમાં દરિયાના ખારા પાણીનો પ્રવાહ દાખલ થતાં ક્ષાર પ્રવેશની સમસ્યા ઉદભવી છે. આ ક્ષાર પ્રસારણની સમસ્યા વધવાથી લાખો હેક્ટર જમીન બિનઉપજાવ બની છે. ક્ષાર પ્રવેશની સમસ્યા કૃષિની સાથે સાથે માનવ સ્વાસ્થ્ય પર પણ ઘણી ગંભીર અસરો સર્જી છે.

➤ ક્ષારપ્રવેશની સમસ્યા :

દેશમાં સૌથી લાંબો દરિયાકિનારો ગુજરાતને (૧૬૦૦ કિ.મી.) મળ્યો છે. તેમાંજો સૌથીમોટો ભાગ સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના હિસ્સામાં આવ્યો છે. પરંતુ છેલ્લા અમુક વર્ષોથી દરિયાના ખારા પાણી મીઠા પાણીના તળમાં ઘુસી જવાના લીધે કાંઠાના વિસ્તારની હજારો એકર ખેતીલાયક જમીનને નુકશાન થયું છે. તેની ગંભીર અસર આ વિસ્તારના લોકોની રોજગારી, આવક અને જીવન ધોરણ પર થઈ છે.

સામાન્ય ભાષામાં દરિયાનું પાણી ભૂર્ગભના પરોવડે પ્રવેશે છે અને મીઠા પાણીની જગ્યાએ ખારુ પાણી લે છે તેને ક્ષાર પ્રવેશ કહેવામાં આવે છે. "જ્યારે જમીનમાં ક્ષારોનું પ્રમાણ એટલું વધી જાય કે તે છોડના સામાન્ય વિકાસમાં બાધક બની રહે ત્યારે જમીનને ક્ષારમય જમીન કહેવાય છે.

વૈજ્ઞાનિક ઢબે રજૂ કરતા જણાવી શકાય કે મીઠા પાણીનો ઢાળ સામાન્ય સંજોગોમાં દરિયા તરફ હોય છે. ખારા અને મીઠા પાણીની ઘનતા વચ્ચે તફાવત હોય છે. ખારું પાણી વધારે ઘનતા ધરાવતું હોવાથી મીઠું પાણી ખારા પાણી ઉપર તરતું હોય છે. તેથી તે જુદી જુદી ઘનતાવાળા પ્રવાહીઓ વચ્ચે જળ સ્થિર દબાણથી નિયંત્રિત થઈ મધ્યસ્થ સપાટી બને છે. પરંતુ જ્યારે દરિયાકાંઠાના વિસ્તારમાં મીઠા પાણીનો વધુ ઉપાડ થાય છે ત્યારે ભૂર્ગભજનની સપાટી નીચી જાય છે. પરિણામે આવા વિસ્તારોમાં આવતા કુવાઓનું પાણી ખારુ થઈ જાય છે. ક્ષાર પ્રવેશની સમસ્યા ખેતીની સાથે સાથે પર્યાવરણની સમતુલામાં પણ ભંગાણ પાડે છે.

સરકાર દ્વારા આ સમસ્યાના અભ્યાસ માટે એક ઉચ્ચતરીય સમિતિની નિમણૂક કરી હતી. તેણે ૧૯૭૮ માં પોતાનો અહેવાલ રજૂ કર્યો હતો. સમિતિએ ૧૯૭૧ થી ૧૯૭૭ ના સમયગાળા સુધીની ક્ષાર પ્રસારણની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કર્યો. તેણે નોંધ્યું કે ઉનાથી માઘવપુર સુધીના દરિયાકિનારાના વિસ્તારોમાં ક્ષાર પ્રવેશની સમસ્યાનું પ્રમાણ વધ્યું છે. પરિણામે આ વિસ્તારનો કેટલોક ભાગ કે જે ફળોનાગરવેલના પાન, શેરડી, લીલા શાકભાજી વગેરેને કારણે લીલીનાથેર તરીકે જાણીતો હતો તે ખારાશને લીધે બિનઉપજાવ બન્યો છે.

સૌરાષ્ટ્રના સાગરકાંઠે સર્જાયેલી ક્ષાર પ્રવેશની આ સમસ્યાને આંકડાઓમાં જોઈએ તો સૌરાષ્ટ્રના સાગર કાંઠે આવેલા પાંચ જિલ્લાઓમાં ૨૫ તાલુકાઓના કુલ ૭૦૦ જેટલા ગામોની આશરે ૧૩ લાખ માનવવસ્તીને ક્ષારપ્રવેશની સમસ્યા આજે મુઝવે છે. ક્ષાર પ્રવેશને લીધે આજે આશરે ૧૦ લાખ હેક્ટર જમીનને અસર થઈ છે. આ વિસ્તારના આશરે ૪૩ હજાર જેટલા કુવાઓ કે જે કુવાઓમાં એક સમયે મીઠું પાણી રહેતું તે આજે ખારા બની ગયા છે.

➤ ક્ષાર પ્રવેશ એટલે શું ?

ભૂર્ગભજન અથવા જમીનમાં જ્યારે ક્ષાર અથવા ખારાશનું પ્રમાણ વધે છે ત્યારે તેને 'ક્ષાર પ્રવેશ' કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય ભાષા મુજબ દરિયાનું પાણી ભૂર્ગભજનના થરો વડે પ્રવેશે છે અને મીઠા પાણી જગ્યા ખારુ પાણી જ છે તેને ક્ષાર પ્રવેશ કહેવામાં આવે છે. મીઠા પાણીનો પ્રવાહ ઢાળ જે સામાન્ય સંજોગોમાં દરિયા તરફ હોય છે. તેને બદલે ખારા પાણીનો પ્રવાહ ઢાળ જમીન તરફ થવા લાગતા દરિયા કાંઠાના વિસ્તારોમાં આવતા કુવાઓનું પાણી ખારું થઈ જાય છે. જેને ક્ષાર પ્રવેશ કહેવાય છે.

➤ ક્ષાર પ્રવેશ વધવાના કારણો :

- સિંચાઈ માટે ભૂર્ગભજન પર વધુ પડતું અવલંબન
- ઓછો, અપૂરતો અને અનિયમિત વરસાદ
- ખામીયુક્ત પાક્યધુતિ અને પિયત પદ્ધતિ
- ઔદ્યોગિકરણમાં વધતો જતો પાણીનો વપરાશ
- વરસાદી પાણીના યોગ્ય સંગ્રહનો અભાવ
- ભૂર્ગભજન અંગે ચોક્કસ નીતિ નિયમોનો અભાવ
- વસ્તીવધારાને લીધે ભૂર્ગભજન પર વધુ પડતું ભારણ
- લોકજાગૃતિનો અભાવ
- કૃષિક્ષેત્ર પર વધુ પડતું અવલંબન
- સમુદ્રમાં આવતા ભરતી ઓટના ફેરફારો
- મીઠું પકવવાના વ્યવસાયને લીધે ક્ષારનું વધતું જતું પ્રમાણ

➤ ક્ષાર પ્રવેશ અટકાવવા માટેના ઉપાયો :

ગુજરાતમાં ક્ષારીય જમીન નવસાધ્ય કરવા માટે 'ગુજરાત રાજ્ય ખાર જમીન વિકાસમંડળ સ્થપાયું છે. ઈ.સ. ૧૯૬૩ માં 'ખારલેન્ડ એક્ટ' બનાવવામાં આવ્યો છે. જેના દ્વારા સુરત, ભરૂચ, જિલ્લામાં ક્ષારીય જમીનને નવસાધ્ય કરવાની યોજનાઓ હાથ ધરવામાં આવી તથા ૯૩૦૮ હેક્ટર જમીનને નવસાધ્ય કરવામાં આવી. ક્ષારને આગળ વધતો અટકાવવા માટે નીચે મુજબ ઉપાયો હાથ ધરી શકાય.

- ક્ષારીય જમીનમાં ખાતરોના વપરાશમાં વધારો કરવો જોઈએ.
- ખેડુતોએ ક્ષાર સહનશીલ પાકોનું વાવેતર કરવું.
- ખેડુતોએ અમુક સમય બાદ પાકની ફેરબદલી કરવી.
- દરિયાકાંઠાના વિસ્તારોમાં દરિયાકાંઠે પાળા બાંધીને તેમાં મીઠા પાણીનો સંગ્રહ કરવાથી ક્ષાર આગળ વધતો અટકશે.
- ક્ષારીય જમીનમાં મીઠા પાણી દ્વારા સિંચાઈ કરવાથી જમીનમાં સુંધારો થશે.
- સુક્ષ્મ સિંચાઈ પદ્ધતિઓ જેવી કે ટપક સિંચાઈ પદ્ધતિને અને ફુવારા પદ્ધતિ દ્વારા સિંચાઈ કરવી. જમીનોના ઘટકો સમતલ બનાવવા.
- ક્ષાર પ્રવેશની સમસ્યા અંગે લોકોમાં જાગૃતિ ફેલાવવી.
- ખેડુતોએ કુવા રિચાર્જ કરવા, ખેતલાવડી બધાવવી, ખેતરની ફરતે પાળા બાંધવા જેવા ઉપાયો કરવા.

- દરિયાકાંઠાના વિસ્તારોમાં ક્ષાર અટકાવતા વૃક્ષોનું વાવેતર કરવું.
- વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ માટેની યોજનાઓ અમલી બનાવવી.

➤ મૂલ્યાંકન

ગુજરાતના ઘણા મોટા વિસ્તારમાં ક્ષારીય બિન ઉપજાવ જમીનો આવેલી છે. ગુજરાતમાં સૌથી વધુ ક્ષારીય જમીનો કચ્છ જિલ્લામાં આવેલી છે. ગુજરાતમાં મોટાભાગના વિસ્તારોમાં આવી ક્ષારીય જમીનો આવેલી છે. ગુજરાતમાં ભાવનગર થી વલસાડ સુધીના વિસ્તારમાં લાલપ્રદેશ, નળ સરોવરનો વિસ્તાર, મહેસાણા, પાટણ, બનાસકાંઠા, કચ્છના મોટા રણ, નાના રણ વગેરે વિસ્તારોમાં ક્ષારીય જમીનો આવેલી છે. ગુજરાતનો આશરે ૮ લાખ હેક્ટર વિસ્તાર ખારાપાટની જમીન વિસ્તારનો છે. આ સમસ્યાને ગંભીરતાથી ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. જેમ દર્દ જાણ્યા વગર દવા ન થાય તેમ ક્ષારના કારણો જાણ્યા વિના ક્ષાર અટકાવવાના ઉપાયો હાથ ન ધરી શકાય એટલે આ સમસ્યા અંગેની ગંભીર-તાને ધ્યાનમાં લઈ ગુજરાતની આ સમસ્યાને નાબૂદ કરવી જોઈએ.

❖ રેફરન્સ / સંદર્ભગ્રંથ

- (૧) Report of high level comitee to Examine the problem of salinity ingress along the coastal area of saurashtra_ Capoor H.K.L.
- (૨) "ક્ષાર પ્રસારણ અને તેની કૃષિક્ષેત્ર પર અસર : સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠાના વિસ્તાર પરનો અભ્યાસ" - પ્રા. સંજય પંડ્યા
- (૩) ગુજરાતની ભૂગોળ અને જિલ્લા - વર્લ્ડ ઈનબોક્સ
- (૪) સૌરાષ્ટ્રની પાણીની સમસ્યા - રાજેન્દ્ર દવે.
- (૫) ભૂગોળ - કુમાર પ્રકાશન

કાજલ દિલીપભાઈ ખુંટી
મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા,
Ph.D. Student
ડો. વી. આર. ગોટાણીયા મહિલા કોલેજ,
પોરબંદર

प्रवासी मजदूरों की समस्या चुनौतियाँ और समाधान

भाग - एक

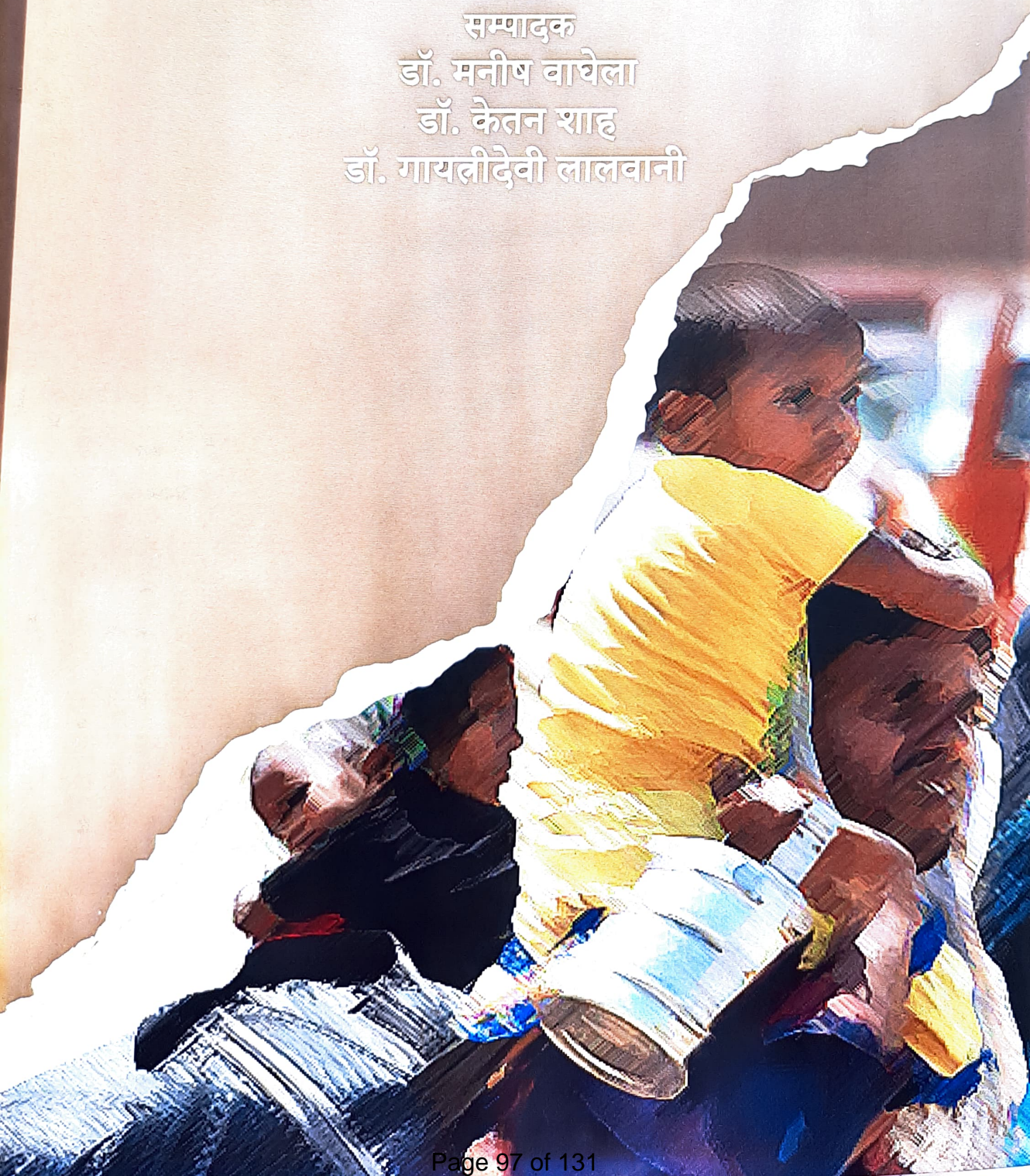

सम्पादक

डॉ. मनीष वाघेला

डॉ. केतन शाह

डॉ. गायत्रीदेवी लालवानी

प्रवासी मजदूरों की समस्या,
चुनौतियाँ और समाधान

भाग - एक

सम्पादक

डॉ. मनीष वाघेला

डॉ. केतन डी. शाह

डॉ. गायत्रीदेवी लालवानी

वैधानिक चेतावनी

पुस्तक के किसी भी अंश के प्रकाशन, फोटोकॉपी, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों में उपयोग के लिए लेखक व प्रकाशक की लिखित अनुमति आवश्यक है। पुस्तक में प्रकाशित आलेख/आलेखों के सर्वाधिकार मूल रचनाकार/रचनाकारों के पास सुरक्षित हैं। पुस्तक में व्यक्त विचार पूर्णतया लेखक/लेखकों के हैं। यह जरूरी नहीं है कि प्रकाशक अथवा सम्पादक/सम्पादकों इन विचारों से पूर्ण या आंशिक रूप से सहमति रखे। किसी भी विवाद के लिए न्यायालय दिल्ली ही मान्य होगा।

© लेखक

प्रथम संस्करण : 2021

ISBN 978-93-89341-85-0

प्रकाशक

अनुज्ञा बुक्स

1/10206, लेन नं. 1E, वेस्ट गोरख पार्क, शाहदरा, दिल्ली-110 032

e-mail : anuugyabooks@gmail.com • salesanuugyabooks@gmail.com

फोन : 011-22825424, 7291920186, 9350809192

[www : anuugyabooks.com](http://www.anuugyabooks.com)

मूल्य : 900 रुपये

आवरण

असरार 'सागरी'

PRAVASI MAZDOORON KI SAMASYAYA, CHUNOWTIYAN AVAM SAMADHAN
(Vol-1) *edited by* Dr. Manish Vaghela, Dr. Ketan Shah & Dr. Gayatridevi Lalwani

अनुक्रम

सम्पादकीय कलम से...	– डॉ. मनीष वाघेला	7
Good Wishes	– Dr. Viram Godhaniya	9
दो मूठ दाने श्रमिक संवेदना की ओर...	– अर्जुन मोढवाडिया	11

खंड-1 : प्रवासी मजदूरों की समस्या, चुनौतियाँ और समाधान / 17

1. भारतीय मजदूरों की मौजूदा समस्याएँ : कारण और निदान के उपाय	– अरुण होता	19
2. श्रम-कानूनों के संरक्षण, स्किल मैपिंग और प्रवासन नीति से होगा श्रमिक कल्याण !	– प्रो. रसाल सिंह	24
3. प्रवासी मजदूरों की समस्यायें और समाधान	– डॉ. धीरजभाई वणकर	30
4. श्रममन्त्री के रूप में डॉ. भीमराव अम्बेडकर की भूमिका	– डॉ. सूरज भान सागर	37
5. मजदूर नेता डॉ. अम्बेडकर और श्रमिक अधिकार	– अर्जुन सावेदिया	46
6. प्रवास, विकास और स्त्री मजदूर : अन्तःसम्बन्धों पर विचार	– डॉ. प्रोमिला	49
7. प्रवासी मजदूर : दशा और दिशा	– प्रो.(डॉ.) अनुसुइया अग्रवाल	56
✓ 8. श्रमिक संवेदना और अभिव्यक्ति...	– प्रा. डॉ. मनीष वाघेला	59

खंड-2 : मजदूर और रोजगार / 65

9. गाँव लौटे मजदूर कैसे पायेंगे रोजगार	– डॉ. सुनीता	67
10. गाँव लौटे मजदूर कैसे पायेंगे रोजगार	– पुरुषोत्तम शाकद्वीपी	71
11. गाँव लौटे मजदूर कैसे पायेंगे रोजगार	– सहा. प्रा. शेवाले राजाराम गमन	75
12. गाँव लौटे मजदूर कैसे पायें रोजगार	– डॉ. अनीता रानी	82
13. प्रवासी मजदूरों को रोजगार एवं मनरेगा	– डॉ. विद्यानन्द चौधरी	87

श्रमिक संवेदना और अभिव्यक्ति...

प्रा. डॉ. मनीष वाघेला

हिन्दी कवि गजानन माधव मुक्तिबोध ने कई साल पहले अपने समकालीन साहित्यकारों को आह्वान करते हुए कहा था—“अब अभिव्यक्ति के सारे खतरे उठाने ही होंगे/तोड़ने ही होंगे मठ और गढ़ सभी।” यदि ऐसा करने में आज का कवि-साहित्यकार सफल होता है तो वह अपनी जमीन से अधिक जुड़ाव महसूस करता है। कविता केवल वाह-वाही के लिए नहीं हुआ करती। हम समाज में बदलाव की बात करें और साहित्य की चर्चा न करें ये सम्भव नहीं। सन् 1957 में बी. आर. चोपड़ा निर्मित बनी हिन्दी फिल्म ‘नया दौर’ का एक गीत है। यह गीत साहिर लुधियानवी द्वारा लिखा गया गीत है जो हमें मजदूरों की फौलादी ताकत और उसके जज्बा का ऐहसास करवाता है—“माटी से हम लाल निकले/मोती लाये जल से/ जो कुछ इस दुनिया में बना है/बना हमारे बल से/कब तक मेहनत के पैरों में/ दौलत की जंजीरें/हाथ बढ़ाकर छीन लो/अपने सपनों की ताबिरें।” आज का दौर अपनी दशा और दिशा समजने का दौर है। हम जितना ही उसे समझ पाये, उतना ही वह हमारे लिए अधिक मूल्यवान होगा। हमें जटिल और चुनौतीपूर्ण दौर से तैयार होना है। कवि मंगलेश डबराल की काव्य-पंक्ति में कहू तो—‘हमें माफ कर दो। हमने झूठ कहा था कि जीवन एक युद्ध स्थल है।’ एक समय में ऋतुराज ने एक कविता लिखी थी ‘गरीब लोग’ जिसमें लिखा था—“गरीब लोगों की आत्माओं से भाप निकलती है/जिसमें चलती हैं रेलें दौड़ते हैं स्टीमर/ उनके पसीने से बनता है पेट्रोल/उनके खून से बनते हैं दुनिया के सारे रंग।”—(सुरत निरत, पृष्ठ-26)

भारत और समग्र विश्व कोरोना महामारी की वजह से संकट के दौर से गुजर रहा है। शायद ही दुनिया का कोई ऐसा देश हो जो इस महामारी से प्रभावित न हुआ हो। कोविड-19 का प्रभाव मानव-जीवन पर बड़े लम्बे अर्से तक रहेगा इसमें कोई सन्देह नहीं। बच्चों के कुपोषण, श्रमिकों की रोजी-रोटी और रोजगारी से लेकर बाजार में उपभोक्ताओं का विश्वास, ग्राहक सुरक्षा, सामाजिक सुरक्षा जैसी अनेकानेक भयावह असरकारकता देखी जा सकती है। इसने देश-विदेश की सारी गणितीय फॉर्मूला को पलटकर रख दिया है।

उन्नति की ट्रेन में सवार देशों को एक तरह से मुँह की खानी पड़ी है। चारों ओर आर्थिक मन्दी का घंटानाद बज रहा है। भारत अपने नागरिकों को आत्मनिर्भरता का सन्देश दे रहा है। हर नगर महानगरों से वतन वापसी के लिए गाँव की ओर मजदूरों का जनसैलाव उमड़ा है। यहाँ बीमारी से मरेंगे वहाँ भूख से, फिर भी अपनों के साथ होने का सुकून मिलेगा। रोजी-रोटी के लिए शहर की ओर रुख करने वाला श्रमिक अपनी जिन्दगी तो गाँव में ही बोककर आता है। वह एकड़ दो एकड़ जमीन, खेत-खलिहान, कटाई-बुआई, गेहूँ, बाजरे, जवारी, धान, मक्की की फसलें, चचेरे-ममेरे भाइयों का आपस में बँटवारा, लड़ाई-झगड़े, नानी, दादी-दादू के मुकदमे, पारिवारिक शादियाँ, घरेलू उत्सव, सुखा हो या हरा, हर बार बादल बरसे या न बरसे... मरेंगे तो वही जाकर जहाँ पर जिन्दगी है। गुलजार साहब ने अपने फेसबुक अकाउंट पर हिजरती मजदूरों के प्रति गहरी संवेदन अभिव्यक्त करते हुए गजलाना अन्दाज में श्रमशक्ति की साधना और मजदूरों के निजी जीवन को रेखांकित किया—“महामारी लगी थी घरों को भाग लिये थे/सभी मजदूर कारीगर/मशीनें बन्द होने लग गयी थीं शहर की/सारी उन्हीं से हाथ पाँव/चलते रहते थे वर्ना जिन्दगी तो/गाँव ही में वो के आये थे/वो एकड़ और दो एकड़ जमीं/और पाँच एकड़ कटाई और बुआई/सब वही तो थी, जवारी, धान, मक्की, बाजरे सब/वो बटवारे, चचेरे और ममेरे भाइयों/से फसाद नाले पे, परनालों पे/झगड़े लठैत अपने, कभी उनके/वो नानी, दादी और दादू के मुकदमे/सगाई, शादियाँ खलियान, सुखा, बाढ़/हर बार आसमाँ बरसे न बरसे/मरेंगे तो वही जाकर जहाँ पर जिन्दगी है/यहाँ तो जिस्म लाकर प्लग लगाये थे।/निकाले प्लग सभी ने, 'चलो अब घर चलें'/और चल दिये सब/मरेंगे तो वहीं जाकर जहाँ पर जिन्दगी है/गर लौट सका तो जरूर लौटूँगा/तेरा शहर बसाने को/पर आज मत रोको मुझे/बस मुझे अब जाने दो।”

अपने घर से या वतन से दूर निवास करने वाले लोग, फिर वह देश में अन्य किस प्रदेश में गये हों या फिर विदेश गये हों सभी की मनःस्थिति एक समान होती है। संकट के समय में वे अपने वतन में, अपने घरों में, अपने लोगों के साथ अधिक सुरक्षा सलामती का अनुभव करते हैं। उनको लगता है कि वे परिवार के साथ रहकर उनकी अधिक देखभाल कर सकते हैं और उनके अपने लोग भी उनका अधिक ख्याल रख सकते हैं।

दो महिने भी मजदूरों को शहर सँभाल नहीं सका। जो सबसे ज्यादा काम करता है वह सबसे कम कमाता है। जिसने शहरों को बनाया उसी ने उसे नकारा। दस करोड़ लोग सड़क पर थे। दो करोड़ बच्चे। चार करोड़ स्त्रियाँ। चार करोड़ पुरुष मजदूर थे। मजदूरों के लिए महानगरीय जीवन का संवेदनहीन और खोखलापन उभर आया। अब गाँव में भी इनकी मार्केटिंग कम होने लगी है। मालिक उसे खरीदता है। वह बेचे जाते हैं। मजदूरों पर काम की जगह राजनीति अधिक होती है। अपना गाँव अपना प्रदेश होने के बावजूद वह प्रवेश पाबन्दी का शिकार बनता है। अपने घर जाकर भी कैसे बेहाल है

मजदूर? अपने ही देश में पर प्रान्तीय बने मजदूरों की दिल दहला देने वाली व्यथा-कथा से कैसे शासन आँखें मूँद लेता है। मुझे यहाँ कवि रामधारी सिंह दिनकर की पंक्तियाँ अधिक सन्दर्भपूर्ण लगती हैं—“उठ भूषण की भाव रंगिणी/लेनिन के दिल की चिनगारी/ युग मर्दित यौवन की ज्वाला/जाग जाग ओ क्रान्ति कुमारी/लाखों क्रोंच कराह रहे हैं/जाग आदि कवि की कल्याणी/फूट-फूट तू मुख कंठ से/बन व्यापक निज युग की वाणी।”

कोरोना महामारी के बीच तालाबन्दी के चलते हुए भारत में 80 प्रतिशत आबादी ने अपने खान-पान में कटौती की। इस दौरान सबसे खराब स्थिति ग्रामीण क्षेत्रों की रही। सिविल ऑर्गेनाइजेशन के साथ देश के बड़े 10 एनजीओ ने जुड़कर जो संशोधन किया उसके अनुसार देश की 50 प्रतिशत जनता ने अपने भोजन में कटौती की। देश की 50 प्रतिशत जनता को तालाबन्दी के चलते अपने खान-पान में कटौती करनी पड़ी। इस संशोधन के अन्तर्गत देश के 12 प्रदेशों के 47 जिलों में से पाँच हजार घरों में जाकर लोगों को अपनी स्थिति के बारे में सवाल करके सेम्पल लिये गये थे। जिससे पता चला कि 50 प्रतिशत लोग ऐसे हैं जिसने अपने दैनिक जीवन के दौरान भोजन में कटौती की है। 24 प्रतिशत लोग ऐसे थे जिसने अपने सिर पर कर्ज लेकर भोजन की प्राथमिक चीजों को प्राप्त किया। 84 प्रतिशत लोगों को पीडीएस के द्वारा राशन मिला। वास्तव में देश का बहुत बड़ा ग्रामीण आबादी का वर्ग है जिसने अपने दैनिक जीवन में भोजन जैसी अति संवेदनशील प्राथमिक चीजों में कटौती की। आजादी के 73 साला के बाद भी यही हमारे देश की असली तस्वीर है।

महासत्ता बनने की प्राथमिकता यही है कि देश के अन्तिम छोर पर रहने वाला मनुष्य भी अच्छा जीवन जीने लगे। किसी भी प्रकार की जीवन जरूरी चीज-वस्तुओं से वंचित न रहे। करोड़ों मजदूरों का पैदल ही हजारों किलोमीटर की दूरी नापकर घर वापसी करना हुकूमत की सबसे बड़ी विफलता है। भारत जैसे बृहद देश में प्रत्येक राज्य या प्रदेश में अन्य प्रदेशों के प्रतिनिधि होते तो शायद वे अपने प्रदेशों के श्रमिकों तथा लोगों का ख्याल रखते जिससे ऐसी अव्यवस्था खड़ी न होती। मजदूरों का आक्रोश भी ज्वालामुखी का रूप धारण न करता। जगह-जगह पुलिस-मजदूर घर्षण, पथरावबाजी की घटनाएँ कम होतीं। घर जाने की मजबूरी, भूले दो गज की दूरी। गुजरात, महाराष्ट्र, दिल्ली, हरियाणा, पंजाब के सभी बड़े-बड़े महानगरों में लाखों की संख्या में श्रमिक जमावड़ा हुआ। अव्यवस्था और आयोजन का अभाव प्रादेशिकता पर भारी पड़ा। तनावग्रस्त वातावरण के साथ पैदल चलने वाले अनेकानेक मजदूर रेल अकस्मात अकस्मात और सड़क हादसों में बेमौत मारे गये। मजदूर मौत का सिलसिला लगातार चलता रहा। महाराष्ट्र औरंगाबाद रेल दुर्घटना में अकस्मात 16 श्रमिकों ने कटकर अपनी जान गँवायीं। पटरियों पर चलकर बेबस मजदूर जा रहे थे। लम्बी दूरी नापने में थके-हारे मजदूर रेल की पटरी पर ही सो जाते हैं। मालगाड़ी ने कुचलकर वहीं पर ही उसकी कब्र का भी इन्तजाम

कर दिया। मालगाड़ी बन गयी मजदूरों के मौत का आखिरी सफर। हादसे की तस्वीरें देख पूरा देश रोया। चारों ओर लाशें बिखरी हुई पड़ी थीं। ऐसे ही सड़क हादसों में भी कई श्रमिकों ने घर पहुँचने से पहले ही अपने-आपको यमराज के हवाले किया। वह भी 'जान है तो जहान है' जैसे नारों की बीच। मजदूरों के साथ राजनीति और उसके जीवन के साथ खिलवाड़ सरेआम होने लगा। मजदूरों के लिए रेल सुविधा तो खड़ी की गयी। भूखे-प्यासे मजदूर टिकट को लेकर तरह-तरह के राजनीतिक दावपेंच खेले गये। सरेआम श्रमिक रेल टिकट की काला बाजारी होने लगी। मजदूरों के साथ बड़ी मात्रा में धोखाधड़ी की जा रही थी। फर्जी टिकट बनाकर श्रमिक शोषितों के साथ खुलमखुल्ला लूट होने लगी। मौजूदा सरकारों में संकलन का भारी अभाव रहा। मुम्बई बान्द्रा में, गाजियाबाद रामलीला मैदान में देखते-ही-देखते हजारों की तादाद में मजदूरों की भीड़ जमा हो, मजदूरों से भर गया। गाजियाबाद में लग गया मजदूरों का रेला। भीड़ का रेला एक-दूसरे पर चढ़ता रहा। इतनी बड़ी तादाद में मजदूरों के पहुँचने से प्रशासन का भी पसीना छूट गया। हालात बिल्कुल बिगड़ गये। मजदूरों को भरकर दिल्ली-नोयडा उत्तर प्रदेश के लिए चली बसों को बीच में ही रोक दिया गया। राजनीतिक सियासत के कारण तकरीबन तीन दिन तक एक हजार के करीब बसें एक स्थान पर ही पड़ी रहीं। ऐसे में यथार्थ की भूमि पर खड़े होकर मजदूरों के दुःख-दर्द को बाँटने वाला, उसके समर्थन में आवाज बुलन्द करने वाला कवि-साहित्यकार भी दूर-दूर तक नजर नहीं आया। भारत की पलायन करने वाली अर्थव्यवस्था को रोकना भी किसी ने मुनासिब नहीं समझा? भारतीय समाचार चैनलों ने श्रमिकों की पक्षधर बनकर अपना उत्तरदायित्व निभाने का भरपूर प्रयत्न किया। प्रादेशिक सरकारों को आड़े हाथों लेते हुए श्रमिक संवेदना की सशक्त अभिव्यक्ति की। 'गाँव लौटे मजदूर रोजगार कैसे पायेंगे', 'मजदूरों का संकट समुद्र... सिस्टम नाकाम', 'घर वापसी के लिए बेबसी कब तक?', 'मजबूर मजबूर... त्रासदी भरपूर', 'जिनके लिए जिन्दा भी मुर्दा है, उनको जगाना है', 'संवेदनहीन सिस्टम के चेहरे पर सच्चाई के छिंटे', 'सड़क हादसे में मजदूर की नहीं, संवेदनहीन सिस्टम की मौत', 'शहर में हम बे सहारे, गाँव में न घर हमारे' जैसे अनेकानेक सूत्रात्मक कार्यक्रमों के साथ लगातार महीने-भर तक मजदूरों पर ही डिबेट, चर्चा-विचार-विमर्श होता रहा।

क्या कारण है कि साल-भर कठिन परिश्रम करने के बावजूद श्रमिकों के पास दो महीने के राशन तक का भी अभाव रहता है? यह समाजशास्त्रीय अध्ययन का विषय है। हालाँकि ऐसी स्थिति में राष्ट्रीय कोष भी अपनी रिक्तता की पूर्ति के लिए जनता के आगे झोली फैलाता है फिर श्रमिकों की तो बात ही कहाँ रही। सदियों से उसका बेशुमार शोषण हो रहा है। देश ने देखा कि बद-से-बदतर हालात यदि किसी का है तो वह श्रमजीवियों का है। देश का श्रमिक अभावग्रस्त, भूख-प्यास से पीड़ित है। काम करते-करते वे अपना सौन्दर्य भी खो बैठे हैं। अब उनकी आकृति भी भद्दी हो गयी है। उनकी

आँखों में घोर निराशा उसके जीवन की स्पष्ट कथा कहती है। सभ्य समाज उसे पशु से भी बदतर मानकर उससे घृणा करता है। जिसके श्रमबिन्दुओं से सभ्य समाज सिंचित है उसे ही वह समाज गहरी चोट पहुँचाता है। श्रमिकों की दयनीय स्थिति देखते हुए हिन्दी कवि सुमितानन्दन पन्त ने 'युगवाणी' के अन्तर्गत लिखी उनकी 'श्रमजीवी' कविता का स्मरण हो आता है—“भूख-प्यास से पीड़ित उसकी भद्दी आकृति/स्पष्ट कथा कहती—कैसी इस युग की संस्कृति/वह पशु से भी घृणित मनुज-मानव की है कृति/जिसके श्रम से सिंची समृद्धों की पृथु सम्पत्ति।” पन्त जी अपने अन्तिम पड़ाव में श्रमिकों को जागृत करने की कोशिश में लगे रहे। उन्होंने भूख-प्यास से पीड़ित मजदूरों में क्रान्ति के बीज देखे। उनकी दृष्टि में मजदूर नव्य सभ्यता के उन्नायक हैं। यदि आज प्रेमचन्द, दिनकर और पन्त होते तो साहित्य की तस्वीर श्रमजीवी के अधिनायकत्व के रूप में अधिक उभर आती।

समाज की मानसिकता नहीं कि श्रमिक समृद्ध हो। उसका आर्थिक स्तर ऊपर उठे। वे शिक्षित बने। उसका परचेज पावर बढ़े। यदि श्रमिक सुखी होगा तो समाज सुखी होगा। श्रमिक वेलनोन होगा तो राष्ट्र का कल्याण होगा। मजदूर यदि शिक्षित होगा तो वह अधिक उत्तम काम देगा। उसके रहन-सहन, जीवन-शैली में परिवर्तन होगा। भारतीय मजदूरों में भारी मात्रा में शिक्षा का अभाव है। आजादी के 73 साल के बावजूद हम श्रमिकों के बच्चों को शिक्षित करने में विफल रहे हैं। यूरोपीय देशों में मजदूर भी शिक्षित हैं। सभी के बीमा कवच हुआ करते हैं। संवैधानिक रूप से उन्हें न केवल वेतन मिलता है बल्कि उसके अधिकारों की सम्पूर्ण सुरक्षा की जिम्मेवारी प्रायवेट कम्पनियों के अलावा वहाँ की सरकारें वहन किया करती हैं। पूँजीपति समझते हैं कि मजदूर शिक्षित होगा तो उसका दासत्व कौन करेगा? उसके कारखानों, उद्योगों में काम कौन करेगा? पढ़ा-लिखा मजदूर श्रम समय के लिए आवाज उठायेगा। अपने वेतन के लिए आवाज उठायेगा। अपने निवास स्थानों के लिए आवाज उठायेगा। अपने संवैधानिक अधिकारों को लेकर आवाज उठायेगा। काल मार्क्स और एंगेल्स के अनुसार—“अभी तक आविर्भूत समस्त समाज का इतिहास वर्ग-संघर्षों का इतिहास रहा।” कम्युनिस्ट घोषणा-पत्र में आगे कहा गया है, “स्वतन्त्र मनुष्य और दास, आभिजात वर्ग और साधारण प्रजा, सामन्ती प्रभु और भूदास, शिल्प-संघ के मालिक और मजदूर-कारीगर, संक्षेप में, उत्पीड़क और उत्पीड़ित बराबर एक-दूसरे से लड़ते रहे हैं, जिस लड़ाई का अन्त हर बार या तो पूरे समाज के क्रान्तिकारी पुनर्गठन में, या संघर्षरत वर्गों की बर्बादी में हुआ है।” वर्ग-संघर्ष के इस अवधारणा के आधार पर ही काल मार्क्स, अपने दर्शन में सर्वहारावर्ग के अधिनायकत्व की बात करते हैं। उनके अनुसार पूँजीवादी व्यवस्था में ही उसके विनाश के बीज विद्यमान है। पूँजीपति वर्ग अपने शोषण तन्त्र और अधिकारी की सुरक्षा के लिए हर सम्भव साधनों का इस्तेमाल करता है। किन्तु उसने ऐसे हथियारों को ही नहीं गढ़ा है जो उसका अन्त कर देंगे, बल्कि उसने ऐसे आदमियों को भी पैदा किया है जो इन हथियारों का इस्तेमाल करेंगे, यानी, आधुनिक

मजदूर-वर्ग या सर्वहारा वर्ग। सोशल मीडिया में फिरती दिल को छू लेने वाली श्रमिक संवेदनायुक्त कविता को यहाँ प्रस्तुत करना अधिक मुनासिब होगा—“मैं खुद जलता था तेरे कारखाने की भट्टियाँ जलाने को/मैं तपता था धूप में तेरी अट्टालिकाएँ बनाने को/मैंने अँधेरे में खुद को रखा, तेरे चिराग जलाने को/मैंने हर जुल्म सहे भारत को आत्मनिर्भर बनाने को/मैं टूट गया हूँ समाज की बन्दिशों से/मैं बिखर गया हूँ जीवन की दुश्चारियों से/मैंने भी एक सपना देखा था भर पेट खाना खाने को/ पर पानी भी नसीब नहीं हुआ दो बूँद आँसू बहाने को/मुझे भी दुःख में मेरी माटी बुलाती है/मेरे भी बूढ़े माँ-बाप मेरी राह देखते हैं/मुझे भी अपनी माटी का कर्ज चुकाना है/मुझे माँ-बाप को वृद्धाश्रम नहीं पहुँचाना है/मैं नाप लूँगा सौ योजन पाँव के छालों पर/मैं चल लूँगा मुन्ना को रखकर काँधों पर/पर अब मैं नहीं रुकूँगा जेट के तपते सूरज में/मैं चल पड़ा हूँ अपनी मंजिल की ओर...।”

मेहनतकश इन्सान होने के नाते वह दिन-रात, श्रम-साधना में रत रहता है। पूँजीपतियों की फैक्ट्रियों और कारखानों की भट्टियों में उसका बदन झुलसता है। बड़े-बड़े प्रासाद खड़े करने के लिए धूप-छाँव की परवाह किये बिना वह निरन्तर अपने कर्म में कर्मरत रहते हैं। गाँधी ने कहा था—‘हमारा स्वराज्य राजधानियों में अटका पड़ा है। ग्राम स्वराज्य आज हमारे देश की सबसे बड़ी आवश्यकता है। जब तक गाँव आजाद नहीं होते तब तक देश की आजादी का कोई अर्थ नहीं है।’ आज भारत के गाँव टूटे हुए हैं। ग्रामीण उद्योग समाप्त हो रहे हैं। ग्रामीण श्रमिक समाज सरकार की सहायता और सहारे पर निर्भर है। मजदूर सुख के सब उपकरणों का सृजनकर्ता पर वह स्वयं उससे वंचित है। वह अन्नदाता है पर भूखा है। राष्ट्र कवि दिनकर का क्रान्ति स्वर अधिक हृदयद्रावक बन पड़ा है—“ओ मजदूर! ओ मजदूर!! तू सब चीजों का कर्ता, तू ही सब चीजों से दूर, इस खलकत का खालिक तू है, तू चाहे तो पल में कर दे, इस दुनिया को चकनाचूर, ओ मजदूर! ओ मजदूर!!” इसी प्रकार महाप्राण निराला की श्रमजीवी पर लिखी कविता ‘वह तोड़ती पत्थर’ समग्र हिन्दी काव्य-जगत् में माइल स्टोन मानी जाती है। यह कविता श्रमजीवी काव्यों में श्रमिक संवेदना की सर्वोच्च अभिव्यक्ति का चरमसीमा रूपी उदाहरण है। श्रमिक संवेदना की अभिव्यक्ति हमें सच्चाई और खुदारी से जोड़ती है। हमारी रूह को भीतर से हिलाने का काम करती है। हमें यथार्थ की भूमि पर लाकर खड़ा कर देती है। हममें निडरता और निर्भयता का संचार करती है। कपोल कल्पित बातों से परहेज रखते हुए जमीनी हकीकत को उजागर करती है। कला कला के लिए नहीं, कला जीवन के लिए है का एहसास करवाती है। रचनाकार की रचनाधर्मिता को और अधिक भरोसेमन्द तथा बलवत्तर बनाती है। भारतीय साहित्य और विशेषकर हिन्दी काव्यधारा तथा कथा-साहित्य में व्यक्त केन्द्रीय श्रमिक संवेदना अभिव्यक्ति का पुनः-पुनः मूल्यांकन आज के समय की सबसे बड़ी माँग है। हिन्दी पाठक और अध्येताओं के लिए इसे अब श्रमिक काव्यधारा और श्रमिक कथा-साहित्य के रूप में भिन्न प्रकृतिभाव से देखने का समय आ गया है।

प्रवासी मजदूरों की समस्या चुनौतियाँ और समाधान

भाग - एक

सम्पादक
डॉ. मनीष वाघेला
डॉ. केतन शाह
डॉ. गायत्रीदेवी लालवानी

प्रवासी मजदूरों की समस्या,
चुनौतियाँ और समाधान

भाग – एक

सम्पादक

डॉ. मनीष वाघेला

डॉ. केतन डी. शाह

डॉ. गायत्रीदेवी लालवानी

वैधानिक चेतावनी

पुस्तक के किसी भी अंश के प्रकाशन, फोटोकॉपी, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों में उपयोग के लिए लेखक व प्रकाशक की लिखित अनुमति आवश्यक है। पुस्तक में प्रकाशित आलेख/आलेखों के सर्वाधिकार मूल रचनाकार/रचनाकारों के पास सुरक्षित हैं। पुस्तक में व्यक्त विचार पूर्णतया लेखक/लेखकों के हैं। यह जरूरी नहीं है कि प्रकाशक अथवा सम्पादक/सम्पादकों इन विचारों से पूर्ण या आंशिक रूप से सहमति रखे। किसी भी विवाद के लिए न्यायालय दिल्ली ही मान्य होगा।

© लेखक

प्रथम संस्करण : 2021

ISBN 978-93-89341-85-0

प्रकाशक

अनुज्ञा बुक्स

1/10206, लेन नं. 1E, वेस्ट गोरख पार्क, शाहदरा, दिल्ली-110 032

e-mail : anuugyabooks@gmail.com • salesanuugyabooks@gmail.com

फोन : 011-22825424, 7291920186, 9350809192

www : anuugyabooks.com

मूल्य : 900 रुपये

आवरण

असरार 'सागरी'

PRAVASI MAZDOORON KI SAMASYAYA, CHUNOWTIYAN AVAM SAMADHAN
(Vol-1) edited by Dr. Manish Vaghela, Dr. Ketan Shah & Dr. Gayatridevi Lalwani

अर्थव्यवस्था की मजबूत नींव-प्रवासी मजदूर

डॉ. भावना केशवाला

मानवीय श्रम समस्त आर्थिक उन्नति की नींव है। आज के मशीनी युग में भी उसकी महत्ता कम नहीं हुई है। चाहे उद्योग, व्यापार, कृषि, भवन-निर्माण, पुल एवं सड़कों का निर्माण आदि अर्थव्यवस्था के समस्त पहिए और क्रियाओं की नींव प्रवासी मजदूर का श्रम योगदान है। मजदूर अपना श्रम नहीं मगर खुद को बेचता है बदले में वह न्यूनतम मजदूरी प्राप्त करता है, क्योंकि जहाँ श्रम है वहाँ उपस्थिति श्रमिक की है और जहाँ श्रमिक है वहाँ श्रम उपस्थित है। श्रम और श्रमिक अभिन्न अंग हैं। उसका गुजारा तब होता है जब वह काम कर पाने में सक्षम होता है। भारतीय अर्थव्यवस्था में असंगठित क्षेत्र में प्रवासी मजदूर की स्थिति केवल उनकी मजदूरी पर ही निर्भर है उन्हें किसी भी प्रकार की सामाजिक सुरक्षा प्रदान नहीं होती है। आजादी से पहले मजदूरों की स्थिति काफी दयनीय थी। जमींदार और बड़े-बड़े किसान उन्हें बँधुआ बनाकर रखते और श्रम अधिक करवाते थे। पारिश्रमिक वेतन काफी कम देते थे। अब अर्थव्यवस्था में बँधुआ मजदूर की प्रथा समाप्त कर दी। सरकार की 'न्यूनतम मजदूरी' की प्रथा समय-समय पर काफी सुधार लाने वाली रही है। जिसमें कल्याणकारी योजनाओं के तहत रोजगार गारंटी कार्यक्रम के आधीन ग्रामीण क्षेत्र के मजदूरों के लिए कम-से-कम सौ दिनों के रोजगार या बेरोजगारी भत्ते की व्यवस्था की गयी है। सरकारी रोजगारी लक्ष्यी ये घोषणा से मजदूरों की आर्थिक एवं सामाजिक स्थिति में सुधार हुआ है।

भारतीय संविधान में मजदूरों की सहूलियत के लिए कुछ ऐसे प्रावधान रखे गये हैं जिनका लाभ उन्हें मिला है। प्रवासी मजदूरों से लिये जानेवाले काम के घंटे निर्धारित कर दिये गये हैं। उसके अतिरिक्त श्रम लेने पर अतिरिक्त भुगतान भी करना पड़ता है। कल्याणलक्षी दिशा में सरकार बहुत कुछ कर चुकी है और अभी भी बहुत कुछ करने की आवश्यकता है। खासकर असंगठित क्षेत्र के प्रवासी मजदूरों के लिए अनेक कार्य जैसे उन्हें पेन्शन और सामाजिक सुरक्षा प्रदान करना उनकी सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, पारिवारिक और स्वास्थ्य को लेकर स्थिति सुधारना क्योंकि अर्थव्यवस्था की

मजबूत नींव हैं—प्रवासी मजदूर।

अर्थशास्त्र के परिप्रेक्ष्य— मानसिक श्रम हो या शारीरिक, कार्यकारी मन्त्री हो, शिक्षक हो, वकील हो, डॉक्टर हो उसे कुशल श्रम के रूप में एक वेतन और मजदूर जो तालिम की कुशलता प्राप्त करता है और संगठित क्षेत्र में अपना श्रम प्रदान करता है और असंगठित क्षेत्र में प्रवासी, बिन कुशल मजदूर है उनको भी वेतन ही दिया जाता है। अर्थशास्त्र में ये अलग-अलग सेवाएँ हैं, सभी सेवाओं के लिए कोई भेद नहीं है। उनमें से एक सेवा मजदूरी प्राप्त करने की है।

प्रवासी मजदूर चाहे किसी भी क्षेत्र का हो, अर्थव्यवस्था के पहिए को घुमाने में उसकी अग्रणी भूमिका होती है। क्योंकि अर्थव्यवस्था की सभी क्षेत्रों में उनका सहयोग अहम् होता है। चाहे वह सड़कों एवं पुलों का निर्माण हो, चाहे भवन-निर्माण, मजदूर ईंटें भी बनाता है। तालाबों, कुओं नहरों और झीलों की खुदाई में उसके श्रम का बहुत इस्तेमाल होता है। रिक्शा चालक, सफाई कर्मचारी, बढ़ई, लोहार, हस्तशिल्पी, दर्जी, पशुपालक आदि वास्तव में मजदूर ही होते हैं। सूती वस्त्र उद्योग, चीनी उद्योग, हथकरघा उद्योग, लोहा एवं इस्पात उद्योग, सीमेंट उद्योग आदि जितने भी प्रकार के उद्योग हैं। उनमें प्रवासी मजदूरों की भागीदारी अपरिहार्य होती है। प्रवासी मजदूर के श्रम का सम्मान ही उद्योग और कृषिक्षेत्र की अर्थव्यवस्था की धरोहर मानी जाती है।

परिश्रम से पारसमणि की ओर— मई महीने की पहली तारीख को अन्तरराष्ट्रीय मजदूर दिवस मनाया जाता है। इसे मनाने की शुरुआत शिकागो में ही 1886 से की गयी थी। मौजूदा समय में भारत सहित विश्व के अधिकतर देशों में प्रवासी मजदूरों के 8 घंटे काम करने सम्बन्धित कानून बना हुआ है। अगर भारत की बात करें तो भारत में मजदूर दिवस के मनाने की शुरुआत चैन्नई 1 मई, 1923 से है। जो करोड़ों मजदूरों के परिश्रम, दृढ़-निश्चय और निष्ठा का दिवस है। एक प्रवासी मजदूर देश की अर्थव्यवस्था के निर्माण में बहुमूल्य भूमिका निभाता है और अर्थव्यवस्था में मानव श्रम का योगदान और उपहास भारत एवं विश्व की अर्थव्यवस्था के विकास में अहम् योगदान होता है। किसी भी राष्ट्र, समाज, संस्था और उद्योग या खेती में प्रवासी मजदूर के श्रम का अहम् हिस्सा और भूमिका रहती है। बिना मजदूर किसी भी अर्थव्यवस्था की प्रगति की कल्पना ही नहीं की जा सकती है। इसलिए ही समग्र अर्थव्यवस्था की नींव और धरोहर जो समाज की गतिविधियों के पहिए को घूमने का अहम् काम करती है वह प्रवासी मजदूर का समाज है। भारत में मजदूरों की मजदूरी के बारे में आज भी बहुत बड़ी समस्याएँ हैं, आज भी देश में कम-से-कम मजदूरी पर मजदूरों से कम कराया जाता है। यह भी प्रवासी मजदूरों का एक प्रकार से शोषण है। चाहे फैक्ट्रियों या प्राइवेट कम्पनियों द्वारा पूरा काम लिया जाता है लेकिन उन्हें मजदूरी के नाम पर बहुत कम मजदूरी दी जाती है ये वास्तविकता है। जिससे मजदूरों को अपने परिवार का खर्चा चलाना मुश्किल हो जाता है। पैसों के

अभाव से मजदूर के बच्चों को शिक्षा से वंचित रहना पड़ता है। भारत में अशिक्षा का एक कारण मजदूरों को कम मजदूरी दिया जाता भी है। आज भी देश में ऐसे मजदूर हैं जो 1500-2000 मासिक मजदूरी पर काम कर रहे हैं। यह एक प्रकार से मानवता का उपहास है। सरकार न्यूनतम मजदूरी की घोषणा के अनुसार अगर प्रवासी मजदूरों को मजदूरी दे तो प्रवासी मजदूर के परिवार को भूखा न रहना पड़े और न ही मजदूरों के बच्चों को शिक्षा से वंचित रहना पड़े। संविधान के अनुच्छेद 23 का पूर्णतः उल्लंघन है। भारतीय संविधान की इस धारा के तहत भारत के प्रत्येक नागरिक को शोषण और अन्याय के खिलाफ अधिकार दिया गया है। लेकिन आज भी देश में कुछ पैसों या नाम मात्र के गेहूँ, चावल, चीनी, मकई, तेल या अन्य खाने के समान के लिए प्रवासी मजदूरों से मजदूरी करायी जाती है। जो की अमानवीय है। आज जरूरत है समाज और सरकार को कीलकर भेदभाव की नीति को जड़मूल से खतम करने की। और राष्ट्र की प्रगति समृद्धि तथा खुशहाली में दिये प्रवासी मजदूरों के योगदान को नमन करना चाहिए। देश को उत्पादन में वृद्धि और अर्थव्यवस्था के हर एक क्षेत्र में अन्तरराष्ट्रीय स्तर पर जो उच्च मानक हासिल किये गये हैं वह हमारे श्रमिकों के अथक प्रयासों का ही नतीजा है। इसलिए राष्ट्र की प्रगति में अपने श्रमिकों की महत्त्वपूर्ण भूमिका को पहचानकर सभी देशवासियों को प्रवासी मजदूरों की सराहना करनी चाहिए एवं मजदूरों के हितों की रक्षा के लिए सम्पूर्ण राष्ट्र विश्व को सदैव तत्पर रहना चाहिए।

Covid-19 सामाजिक दूरी ने किसी को सबसे अधिक प्रभावित किया है तो वह प्रवासी मजदूर की आबादी ही है। “गाँव में थोपी गयी जाति-व्यवस्था के कारण अपना घर छोड़ने को मजदूर जो हुए और परेशान होकर शहरों में आये ऐसी” मरीन भारतीय जाति-व्यवस्था का पादन यानी प्रवासी मजदूर चन्द समाज के लोगों जिसके भरोसे पर वह अपना घर छोड़ते हैं और अन्ततः प्रवासी मजदूर बन जाते हैं। सबसे अधिक प्रभावित किया है तो इस वायरस के समय में प्रवासी मजदूर है ‘मुश्किल जीवन की सफर’ का दूसरा नाम है— प्रवासी मजदूर जिसके पास न जमीन है, न सिंचाई के साधनों, न शिक्षा है न तालिम के माध्यम एसी घड़ी में असमानता गरीबी, बेकारी, भुखमरी की महामारी अर्थव्यवस्था को हिलाकर रख देने वाली ही है। प्रवासी मजदूरों और Covid-19 महामारी एक-दूसरे का गम्भीर पर्याय बनकर अर्थव्यवस्था में उभर आयी है। IMF के डेविड फुरसेरी, प्रकाश लोंगनी, जोनापन दी ओस्ट्री और यूनिवर्सिटी ऑफ पालेरमो के पिट्रो पिज्जोटों का अध्ययन बताता है कि महामारी के खत्म होने के बाद असमानता की समस्या अर्थव्यवस्था में बढ़ेगी। पिछली पाँच महामारियों का अध्ययन बताता है कि शीर्ष दो निधियों पर जाने वाली आपका हिस्सा औसतन 46 प्रतिशत है, जबकि नीचे की दो निधियों को जाने वाला हिस्सा केवल 6 प्रतिशत है। इसलिए सामाजिक दूरी गरीबों एवं प्रवासी मजदूरों के लिए एक बड़ी सजा है।

प्रवासी मजदूरों के लिए रोजगारलक्षी केन्द्र सरकार की योजनायें—लॉकडाउन के इस कठिन समय में करोड़ों प्रवासी मजदूरों को वापस अपने घर लौटे। वाडाप्रधान श्री नरेन्द्र मोदी और उनकी सरकार सड़क-निर्माण से लेकर हार्तिकल्चर तक प्रवासी मजदूर के लिए रोजगार के विकल्प एवं योजनायें खोज रही हैं, और उनके अलावा कौशल को उन्नत करने वाले रोजगारलक्षी योजनाओं को बनाने में पहल की है। सूक्ष्म, लघु और मध्यम उद्योग (MSME) ग्रामीण विकास, कृषि, पशुपालन कौशल विकास और सड़क परिवहन मन्त्रालयों की मदद से रोजगार सृजन और कौशल उन्नयन प्रोग्राम तैयार किया जा रहा है जिससे अर्थव्यवस्था के सभी क्षेत्रों में काम करने वाले प्रवासी मजदूरों को फायदा होगा। उत्तर प्रदेश, बिहार, झारखंड, ओड़िशा और पश्चिम बंगाल के प्रवासीय मजदूरों को रोजगार एवं 'अन्तरराजीय प्रवासी मजदूर योगना' अप्रैल 2008 से बिहार के रहने वाले हैं बाहर असंगठित प्रवासी मजदूर जिनकी आयु 18 से 65 साल की है उसे वित्तीय सहायता प्रदान की जाती है। जिसमें दो महीने में मुआवजा आवंटित कर दिया जाता है। इस योजना में कोई दुर्घटना जैसे ट्रेन या सड़क, बिजली का झटका, साँप का काटना, पानी में डूबना, आग, पेड़ या भवन गिर जाना, जंगली जानवरों का हमला, आतंकवादी या आपराधिक आक्रमण जैसी दुर्घटना वश मृत्यु हो, जिसमें बिहार सरकार ने उसके आश्रितों को 1 लाख रुपए का अनुदान देने की अन्तरराज्यीय प्रवासी मजदूर योजना जारी की है।

लॉकडाउन के गम्भीर हालत में समाज व सरकार की ऐसी धारणा प्रबल हुई की प्रवासी मजदूर वायरस के वाहक हैं। यह धारणा सरकार और खुद प्रवासी मजदूरों के सामने और मुश्किल खड़ी करती रही है। अपने गाँव पैदल जा रहे सैकड़ों प्रवासी मजदूरों को अपने ही भौगोलिक सीमा से गुजरने से रोक रहे हैं। जिससे अर्थव्यवस्था का सामाजिक-आर्थिक असमानता का और एक नया चित्र उभरकर सामने आया है। महामारी का दुष्प्रभाव प्रवासी मजदूरों का कष्ट और बढ़ा देगा। इन बढ़ती मुश्किलों को देखकर भारत की वित्तमन्त्री निर्मला सीतरमन ने इस लॉकडाउन के दौरान स्वयंसेवी महिला समूहों को अगले तीन महीने तक पाँच सौ रुपए प्रतिमाह नकद भुगतान और मनरेगा के मजदूरों की मजदूरी में इजाफा लाने जैसे कई बड़ी घोषणायें की हैं।

तमिलनाडु के राज्य सरकार के साथ केरल, दिल्ली, राजस्थान, पश्चिम बंगाल, उत्तर प्रदेश की सरकारों ने चावल, दाल, तेल, चीनी, मकई, गेहूँ मुफ्त में देने की घोषणा की है। इसके साथ एक हजार रुपए अगले दो महीने के लिए दिया गया है।

भारतीय अर्थव्यवस्था की जनसंख्या 130 करोड़ है, जिसमें से आधे लोग खाद्य असुरक्षा की श्रेणी में आते हैं। जिसका मतलब यह हुआ कि उन्हें समुचित पोषक आहार खाने में वहाँ मिल जाता है। भारत की 60 फीसदी आबादी अनुसूचित जनजाति या अनुसूचित जाति की श्रेणी में है जो एनीमिया जैसी परेशानी से जूझते हैं। सरकार को

पोषणक्षम भोजन और स्वास्थ्य को लेकर जागरूकता की अति आवश्यकता है प्रकृति के साथ तालमेल न रखने में लापरवाही आने वाले समय में और गम्भीर समस्या खड़ी न करे ऐसी राशन कार्ड के मुताबित मानवीय आधार पर सामाजिक-आर्थिक सुविधाएँ प्रदान करना एक आखिरी उम्मीद है। अर्थव्यवस्था के सभी सेक्टर खुद एक मुश्किल दौर से गुजर रहे हैं तब अर्थव्यवस्था की सबसे मजबूत नींव प्रवासी मजदूर की भावी सम्भावनायें खेती की ओर ज्यादा-से-ज्यादा राखी जा सकती है। कृषिप्रधान भारत देश 'मानवता' की ऐसी फसल पैदा कर सकता है जिसमें प्रवासी मजदूरों का जीवन और सच्चे अर्थ में अर्थव्यवस्था को सफलता और सार्थकता की ओर ले जाने वाला पहलू है। जय जवान जय किसान का यह नारा थमी हुई अर्थव्यवस्था में विकास का ऐसा पहिया घुमा सकता है कि समग्र अर्थव्यवस्था की मजबूत नींव-प्रवासी मजदूर के रूप में उन्नति की ओर दिशा-निर्देश करता है।

सन्दर्भ

जेंडर एंड डेवलपमेंट - नित्या राव यूनिवर्सिटी ऑफ ईस्ट अंजिलिया।

देश के विकास में मजदूरों का योगदान - प्रभा साक्षी।

कृषि अर्थव्यवस्था - विकास और पड़कर - डॉ. भास्कर जोशी।

Economicstimes.indiatimes.com

www.downtoearth.org.in

<https://m.youtube.com>watch>

<https://www.bbc.com>hindi>topics>

ISSN - 2321 : 2160

International Peer-Reviewed Referred Journal
(Formerly in the list of UGC Approved Journals No. 47772)

AYUDH

Volume-1
60th Issue
May 2020

Impact Factor : 3.1

EDITOR
MR. ROHIT PARMAR

AYUDH

International Peer-Reviewed Refereed Journal

60th Issue

Volume-1

May-2020

Editor in Chief:
Mr. Rohit Parmar

Advisory

- ❖ Prof. H. N. Vaghela (Former Acting V. C.)
Professor & Head,
Department of Hindi,
M. K. Bhavnagar University, Bhavnagar,
Gujarat, India
- ❖ Prof. (Dr.) Chetan Trivedi
Vice Chancellor
Bhakta Kavi Narsinh Mehta University,
Junagadh, Gujarat, India
- ❖ Dr. R. P. Bhatt
Principal,
H & H. B. Kotak Science College, Rajkot,
Gujarat, India
- ❖ Prof. Jaydipsinh K. Dodiya
Professor & Head,
Department of English & CLS,
Saurashtra University, Rajkot, Gujarat
India
- ❖ Dr. Martina R. Noronha
Principal,
Sir K. P. College of Commerce, Surat
Gujarat, India

Editorial

- ❖ Dr. Jiten J. Parmar (GES-II)
Assi. Professor,
Bahauddin Govt. Arts College, Junagadh,
Gujarat, India
- ❖ Mr. Dilip B. Kataliya (GES-II)
Assi. Professor,
Bahauddin Govt. Arts College, Junagadh,
Gujarat, India
- ❖ Dr. Arjun G. Dave
Founder & Owner
Vedant Educational Services, Rajkot
Gujarat, India
- ❖ Dr. Pravat Dangal
Associate Professor,
St. Joseph's College, Darjeeling,
West Bengal, India
- ❖ Dr. Dnyaneshwar L. Sonawane
Assi. Professor,
Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya,
Ambajogai, Dist. Beed, Maharashtra, India

INDEX

1.	ગુજરાતી સાહિત્યમાં જોવા મળતાં ગિરનારના વર્ણન : એક સાહિત્યિક અભ્યાસ લીના મહેતા.....	1
2.	Impact of Covid-19 on MSMEs Utsavkumari Harshadkumar Shah.....	5
3.	કોરોના વાઈરસ અને બદલાતી જીવનશૈલી Sachin J. Pithdiya.....	7
4.	આત્મનિર્ભર ભારત અંતર્ગત આર્થિક પેકેજની ફાળવણી કંચન ચૌધરી.....	9
5.	Comparative Study of operating Profitability of ONGC and Oil India Limited Ajaysinh Bhimabha Manek.....	15
6.	Navigating the path through Covid-19 Dr. Smeeta N. Khawani.....	20
7.	A Comparative study of accounting software in India Devita D. Movaliya.....	22
8.	A Comparative Study of Profitability of Selected Ayurvedic Pharmaceutical Companies of India Vishakhaben Bharatkumar Bhatt.....	27
9.	Financial Performance of Private Sector Banks with Reference to ICICI Bank in comparison with Selected Private Banks Janki Mahesh Kotecha.....	31
10.	A Study of Impact of Net Working Capital Ratio on Profitability of Selected FMCG Companies Bhavika V. Gohel.....	37
11.	ગુજરાત સરકારની મહિલા અને બાળવિકાસ માટેની યોજનાઓનો સંક્ષિપ્ત અભ્યાસ એલિશાબેન ગણેશભાઈ ચૌધરી.....	42
12.	શંકરાચાર્યનાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં બ્રહ્મ જયદીપ દેવમુરારી.....	47
13.	વિદ્યાર્થીયોં કે આત્મ-અવધારણા, સમાયોજન ઓર મૂલ્યોં કે વિદ્યાલય વાતાવરણ કે સંબંધ મેં અધ્યયન ફોજિયા અંજુમ ખાન.....	48
14.	ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના આર્થિક વિચારો પ્રા. બીના આર. ચૌધરી.....	56
15.	બૃહદારણ્યોપનિષદમાં નિરૂપિત આત્મજ્યોતિ દિવ્યનાથ વી. શુક્લ.....	59
16.	માધ્યમિક શાળાના ભૌતિક સંસાધનોની જાળવણી અને તે અંગેની સમસ્યાઓનો અભ્યાસ Kailashben Haribhai Chaudhary.....	61
17.	Depression and Mental Health among old age Daya R. Malaviya.....	63
18.	શ્રી ગુરુકુલ વિવિધલક્ષી હાઈસ્કૂલ - સોનગઢ : એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ ચંદન એન. સોલંકી અને ડૉ. દિનેશકુમાર આર. ચાવડા.....	68
19.	ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ડ્રોપઆઉટ (સામાજિક અને આર્થિક કારણો) હેતલ ડી. ગઢવી.....	74
20.	મેનોપોઝ અને એન્ડ્રોપોઝની અવસ્થામાં પ્રોહોના લગ્ન સમાયોજનનો એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ જીજ્ઞેશ એ. વેગડ.....	81
21.	SWOT Analysis of Mutual Fund as an Investment Options Prof. Bharat B. Bhandari.....	84

A Study of Impact of Net Working Capital Ratio on Profitability of Selected FMCG Companies

Bhavika V. Gohel
Ph.D Scholar,
Bhakta Kavi Narsinh Mehta University,
Junagadh

Guid Name:
Dr. Rajesh A. Mulchandani
Asst. Professor,
Accountancy, G.E.S. Class II,
Govt. Arts & Commerce College,
Talala, Gir-Somnath

1. INTRODUCTION :

Fast Moving Consumer Goods (FMCG) is products that are sold quickly and at a comparatively low cost. FMCG item are those which generally get replaced within a year. Examples include nondurable household goods such as packaged foods, beverages, toiletries, soap, detergents, cosmetics, oral, over-the-counter drugs and other consumables. FMCG may also include consumer electronics, etc. FMCG is the most common acronym for such products across most of Europe and Asia, while **CPG (Consumer Packaged Goods)** is used more often in the America.

The Fast Moving Consumer Goods sector is an important contribution in India's GDP growth. This 4th largest sector of Indian economy provided employment to approximately 3 million people which accounts for approximately 5% of the total factory employment in the country. The industry is vast and offers a wide range of job opportunities in function such as sales, supply chain, finance, marketing, operations, purchasing, human resources, product development and general management, so that the sector needs to have a deep study at industry level as well as firm level. There are number of factors that affected the profitability of an enterprise. Main objective of financial decision making in all organization is to maximize the shareholders wealth, to achieve such objective, it is necessary to engender sufficient profit. Understanding these factors will be very helpful in managing a company's business. There are some internal and external factors which decide the effectiveness of organizational profitability. To manage company's financial position company should maintain there working capital as their internal factor.

2. Significant of the Title:

To satisfy the daily need of an Industrial unit, management should think seriously about Working Capital. Working Capital constitutes as large portion of total investment in assets. Working Capital is an important function of financial management, so to manage a Working Capital is important because of its effects on the firm's profitability.

- In this study give the information about Net working capital of FMCG Companies.
- It analysis of Net Working Capital ratio of FMCG Companies.
- It examines the Impact of Net Working Capital Ratio on Net profit.

3. Objectives of the research:

- To know the importance of Net Working Capital Ratio of FMCG Companies.
- To know the Impact of Net Working Capital Ratio on Profitability of FMCG Companies.

4. Hypothesis:

H₀₁: There is no significant difference in Net Working Capital Ratio among selected FMCG Companies.

H₁₁: There is significant difference in Net Working Capital Ratio among selected FMCG Companies.

H₀₂: There is no significant difference in Impact of Net Working Capital Ratio on Profitability among selected FMCG Companies.

H₁₂: There is significant difference in Impact of Net Working Capital Ratio on Profitability among selected FMCG Companies.

5. Research methodology:**Selection of sample:**

There are many FMCG Companies in Indian market. They play a remarkable role in Indian market. There are 61 Companies listed in BSE FMCG INDEX as per February 2020, from them for the research paper two FMCG Companies has been selected.

- ITC (Indian Tobacco Company Ltd)
- DABER INDIA LTD

Period of the study:

In order to make the research meaningful, the present research is done by taking the data of five financial years. From 2014-15 to 2018-19.

Tools and Technique:

- **Accounting tools**

Working capital refers to fund required to be invested in the business for a short period usually up to one year. It is also known as short-term capital or circulating capital.

Working Capital may be considered as the lifeblood of any business unit because it constitutes a cyclically flowing stream through the business organism. Working Capital is the main source of financing that a manufacturing firm needs to deal with. Efficiency of working capital is crucial especially for manufacturing firms; hence a major part of assets is composed of current assets. Working Capital is well-known as one of the life giving forces for any economic unit and its management is considered to be the most significant function of corporate management. All corporate entities irrespective of size of nature of business whether profit oriented or not requires necessary amount of working capital for their survival.

There are two concepts of working capital, namely Gross Working Capital and Net Working Capital.

- **Gross Working Capital:**
It refers to the company's investment in current assets.
- **Net Working Capital:**
It refers to the difference between current assets and current liabilities.
Net Working Capital = Current assets – Current Liabilities
Net Working Capital Ratio = $\frac{\text{Net Working Capital}}{\text{Sales (revenue income)}} \times 100$

- **Statistical tools:**

In this Research two samples are taken for the study, hence sample size is less than 30. So T-Test is to be taken for the checking of validity of Hypotheses.

6. Data Analysis of Net Working Capital Ratio and Profit Ratio:

For the research paper Net Working Capital Ratio and Net Profit Ratio has been illustrate below in the tabular form:

Table showing Net Working Capital Ratio and Net Profit Ratio of selected Sample Company. (From 2014-15 to 2018-19)

(Figure in Percentage)

YEARS	ITC		DABUR INDIA LTD		
	NWC RATIO	NET PROFIT RATIO	NWC RATIO	NET RATIO	PROFIT
2014-15	37.11 %	18.32 %	7.20 %	13.52 %	
2015-16	33.19 %	17.26 %	13.54 %	14.69 %	
2016-17	32.71 %	17.84 %	12.86 %	16.62 %	
2017-18	36.08 %	24.10 %	14.36 %	17.52 %	
2018-19	43.69 %	25.74 %	12.38 %	16.95 %	

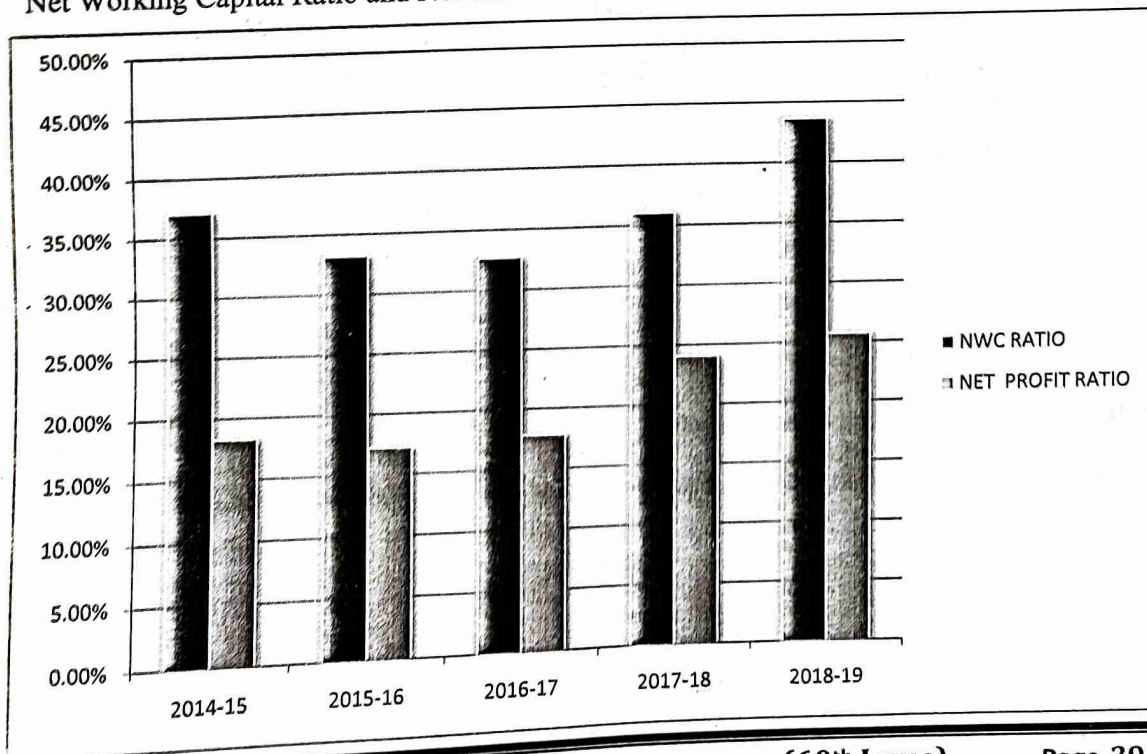
Sources: From Annual Report of Company

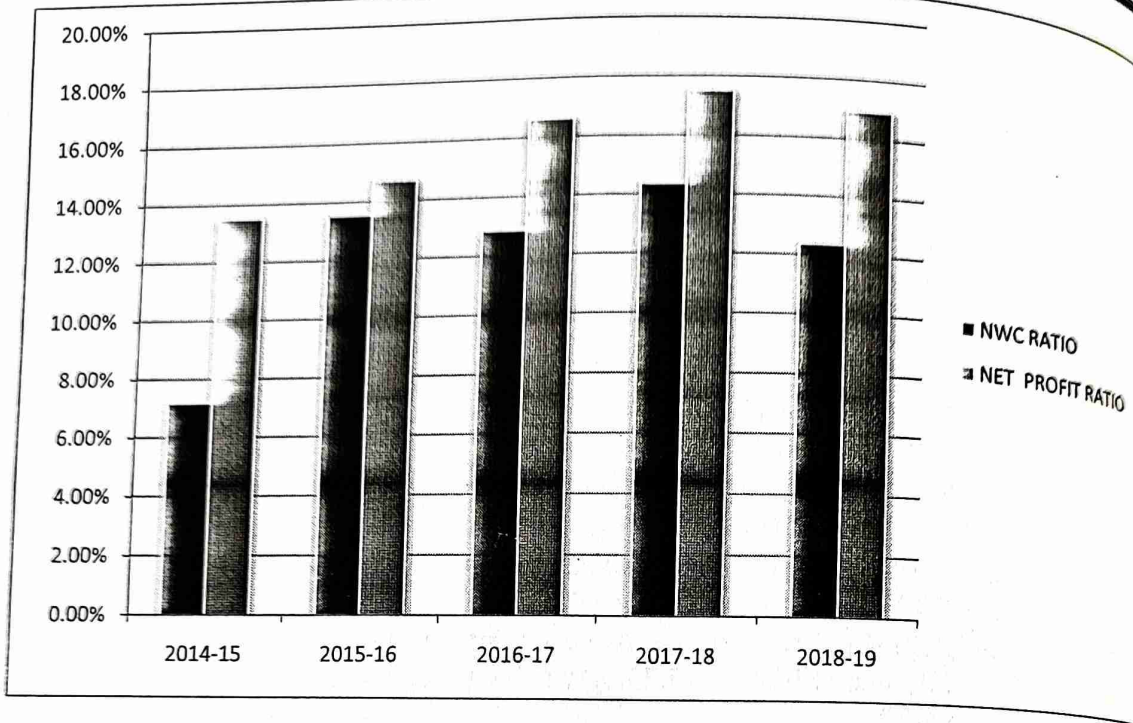
On the basis of above information, ITC Ltd. has NWCR of 37.11% in year 2014-15, at that time NPR is 18.32%. In year 2015-16, there is decrease of 1% to 2% in the NWCR & NPR (approx). In subsequent year, there has been gradually increase in NWCR & NPR by 2-3 percentage which indicates that ITC Ltd. has increased & decreased in NPR with increased & decreased in NWCR in same direction. By analyzing the above information from 2014-15 to 2018-19, overall increased in NPR is 40% and NWCR is 17.73%, which indicates that increase in NWCR has been lower than increase in NPR.

While considering the information of Dabur India Ltd., which has NWCR of 7.20% in year 2014-15, at that time NPR is 13.52%. In year 2015-16, there is an increase of 5% in NWCR while NPR is increase by 1% to 2%. In the year 2016-17, the NWCR is decreased by 5% even though the NPR is increased, this is due to the change in the external factors. In the year 2017-18 & 2018-19 there is subsequent rise in NWCR & NPR. In comparison with 2014-15 there is a rise of 70% in NWCR while 25% increase is noticed in NPR.

7. Graphical Presentation:

Net Working Capital Ratio and Net Profit Ratio of ITC Ltd.

8. Result by T-TEST:

HYPOTHESIS

H₀₁: There is no significant difference in Net Working Capital Ratio among selected FMCG Companies.

H₁₁: There is significant difference in Net Working Capital Ratio among selected FMCG Companies.

T-Test

	Mean	Variance	Standard Deviation	d. f.	t _c	Table Value of T (5%)
Variable 1	36.56	19.39	5.07	4	10.48	2.35
Variable 2	12.06	7.94				

(Computerize Calculated)

Testing the hypothesis in one tail T-test the calculated value is T (calculated) =10.48 and critical value is T (table value)=2.35. Since the calculated value is greater than tabulated value at 5% level of significance, so null hypothesis is rejected hence the alternative hypothesis is accepted. It exhibits that there is a significant difference in NWCR among selected FMCG Companies.

H₀₂: There is no significant difference in Impact of Net Working Capital Ratio on Profitability among selected FMCG Companies.

H₁₂: There is significant difference in Impact of Net Working Capital Ratio on Profitability among selected FMCG Companies.

T-Test

	Mean	Variance	Standard Deviation	d. f.	t _c	Table Value of T (5%)
Variable 1	20.66	15.76	2.71	4	2.49	2.13
Variable 2	15.86	2.84				

(Computerize Calculated)

The calculated value of T-test is 2.49 and tabulated value is 2.13. Since the calculated value is greater than tabulated value at 5% level of significance, so null hypothesis is rejected hence the alternative hypothesis is accepted.

9. Conclusion:

The Present study tries to find the Impact of Net Working capital Ratio on Profitability in selected FMCG Companies. It may be concluded that the Net working Capital of selected FMCG companies is satisfactory during study period. On the basis of data it can be concluded that net working capital is an important financial factor for the company. The net working capital affects the company's profitability. So, to improve the company's financial position, the company must improve and manage its working capital in proper way so that the company will be able to increase its profit.

10. Reference:

- https://www.researchgate.net/publication/263683129_Profitable_working_capital_management_in_industrial_maintenance_companies
- www.bseindia.com
- https://www.researchgate.net/publication/262224517_Impact_of_Globalization_on_Fast_Moving_Consumer_Goods_Industries_in_India
- <https://www.alliedmarketresearch.com/fmcgmarket>
- <https://www.ibef.org/industry.aspx>
- <https://www.investindia.gov.in/>

Bhavika V. Gohel
Ph.D Scholar,
Bhakta Kavi Narsinh Mehta University,
Junagadh

Guid Name:
Dr. Rajesh A. Mulchandani
Asst. Professor,
Accountancy, G.E.S. Class II,
Govt. Arts & Commerce College,
Talala, Gir-Somnath

નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર : સેમેસ્ટર-IV

રાષ્ટ્રીય અર્થવિધાનનું અર્થશાસ્ત્ર-2 (પેપર-9)

દ્વિતીય વર્ષ
બી.એ.

સી. જમનાદાસની ડંપની

સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.ના 2020ના (મુખ્ય તેમજ ગૌણના) તેમજ નરસિંહ મહેતા યુનિ. 2019ના
[માત્ર મુખ્ય (Core)] નવા અભ્યાસક્રમનુસાર, દ્વિતીય વર્ષ બી.એ.ના નવા વિદ્યાર્થીઓ માટે

રાષ્ટ્રીય અર્થવિદ્યાનનું અર્થશાસ્ત્ર-2

[Economics of Public Finance-2]

[અર્થશાસ્ત્ર પેપર નં. 9 / સેમેસ્ટર-4]

પ્રા. જે. એમ. માંડવિયા નિ.પ્રા., જસાણી આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ, રાજકોટ.	ડો. બી. ડી. પરમાર નિ. પ્રા., અર્થશાસ્ત્ર ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.
પ્રા. એમ. ડી. ઠાકર નિ.પ્રા., કણસાગરા મહિલા આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ, રાજકોટ.	પ્રા. ડૉ. સંજય પંડ્યા આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, સૌ. યુનિ. રાજકોટ.
પ્રિ. ડૉ. ચેતનાબેન ભેસદરિયા ભવન્સ એ. કે. દોશી મહિલા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, જામનગર.	પ્રા. જે. કે. વસોયા કે. ઓ. શાહ મ્યુ. આર્ટ્સ- કોમર્સ કોલેજ, ધોરાજી.
પ્રા. ડૉ. કૈલાસબેન કે. પટેલ માતૃશ્રી વિરબાઈમા મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, રાજકોટ.	પ્રા. એસ. જી. તારપરા પ્રતાપરાય આર્ટ્સ કોલેજ, અમરેલી.
પ્રા. આર. ડી. સેંજલીયા શ્રીમતી કણસાગરા મહિલા આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ, રાજકોટ.	પ્રા. ડૉ. બી. ડી. વાળા શ્રી દોશી આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ, વાંકાનેર.
પ્રા. ડૉ. ભાવનાબેન કેશવાલા ડૉ. વી. આર. ગોઢણિયા કોલેજ, પોરબંદર.	

[નવા અભ્યાસક્રમનુસાર ચતુર્થ અઘતન આવૃત્તિ, 2021-'22]

સી. જમનાદાસની કંપની

શૈક્ષણિક પુસ્તકોનું પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશનગૃહ

સી/18, માધવપુરા માર્કેટ, શાહીબાગ રોડ,

અમદાવાદ - 380 004.

ISBN : 978-93-81072-91-2

પ્રકાશક

રશ્મિકાન્ત જમનાદાસ શાહ

(એમ. કોમ., એલએલ. બી.)

સી. જમનાદાસની કંપની

સી-18, માધવપુરા માર્કેટ,
પોલીસ કમિશનરની કચેરી પાસે,

શાહીબાગ રોડ,

અમદાવાદ-380004.

આવૃત્તિ

નવા અભ્યાસક્રમાનુસાર ચતુર્થ અદ્યતન આવૃત્તિ, 2021-'22

[© કોપીરાઈટ સહિત સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન]

આ પુસ્તકમાં છપાયેલ લખાણનો ઉપયોગ કોઈપણ અન્ય પુસ્તક, મેગેઝિન, પ્રશ્નોત્તર, સંજેશન યા અન્ય પેપરવેટ કે સાહિત્યમાં કરવો નહીં. આ સૂચનાનો ભંગ કરનાર સામે કાયદેસર કાર્યવાહી કરવામાં આવશે.

No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means (graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping or information retrieval systems) or reproduced on any disc, tape, perforated media, or other information storage device etc. without the written permission of the publishers. Breach of this condition is liable for legal action.

કિંમત

રૂ. 90-00

ટાઈપસેટીંગ

K

મુદ્રક

ધર્મેશ પ્રિન્ટોરીયમ

શાહપુર,

અમદાવાદ.

ISSUE - 8
YEAR - 9

MARCH- 2022
ISSN - 2321-7073

Gujarati Sahitya Academy Sponsored

NATIONAL SEMINAR

આચ્છી હુમતના સંભારણા અને સંસ્મરણો

&

SHIFTING PARADIGM IN RESEARCH AND INNOVATION DUE TO NEW EDUCATION POLICY

In collaboration with

RESEARCH MATRIX

" PEER REVIEWED & REFEREED "

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF APPLIED RESEARCH

ORGANIZED BY:

MANAVADAR KELAVANI MANDAL SANCHALIT

**SHRI J.M. PANERA ARTS, COMMERCE AND
COMPUTER SCIENCE COLLEGE**

(Affiliated to BKNM UNIVERSITY)

BANTAWA ROAD, MANAVADAR, DIST : JUNAGADH - 362630

RESEARCH MATRIX :2321-7073

" PEER REVIEWED & REFEREED "

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF APPLIED RESEARCH

EDITOR-IN-CHIEF
Dr. Kalpesh Rakholia

EDITOR
Dr. ALKESH VACHHANI

EDITOR
Dr. MITAL MANAVADARIA
CELL :98794 22702

ABOUT THE JOURNAL

RESEARCH MATRIX is an International Journal for all subjects (Multidisciplinary) publishing original papers, reviews articles on Research all Languages. It promotes interdisciplinary perspective to discuss issues of National and International Significance. Its regular features include research book editorial correspondence. All the Research papers are subject to a double-blind referring process and are published on the recommendation of reviewers and discretion of the editor. As far as the research papers are concerned, the views of statements expressed in the Research papers are solely of the author and the editor in not responsible for the same.

ABOUT THE JOURNAL

- Cooperation in the exchange of information about Physical Education, Applied Social Sciences, Commerce, Education and science Worldwide.
- Development of Research work.
- Balance of advanced theories and common practices.

AIM

- development among various countries worldwide.
- To promote the study of Arts, Science, Management, Commerce and Education by using the
- advances in scientific research results.
- To establish a common foundation of theory based on the positive differences of various
- backgrounds.
- To develop interest in the significant study of various researchers.

Editor-In-Chief

RESEARCH MATRIX : International Multidisciplinary Journal of Applied Research
Uday Nagar Society, Block No.7/b, B/h.

Godhwani High School, JUNAGADH Pin - 362015

Website : www.researchmatrix.org Email : editorresearchmatrix@gmail.com

RESEARCH MATRIX :2321-7073

" PEER REVIEWED & REFEREED "

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF APPLIED RESEARCH

NATIONAL INSTITUTE OF SCIENCE COMMUNICATION
AND INFORMATION RESOURCES

(Council of Scientific and Industrial Research)

14, Satsang Vihar Marg, New Delhi 110 067

Ms. V. V. Lakshmi, Head, National Science Library

Phone: 91-11-2686 3759

E-mail: vlakshmi@niscair.res.in website: www.niscair.res.in

NSL/ISSN/INF/2013/1516

Dated: July 17, 2013

Mr. Kalpesh R. Rakholiya
Junagadh ,
Timbawadi,
Uday nagar soc. block no 7/b
b/h godhwani high school
pin-362015

Dear Sir/ Madam,

We are happy to inform you that the following serial(s) published by you has been registered and assigned ISSN (Print)

ISSN 2321 – 7073   Research Matrix

It is important that the ISSN should be printed on every issue preferably at the right hand top corner of the cover page.

The Indian National Centre will be responsible for monitoring the use of ISSN assigned to Indian Serials and for supplying up to-date data of the same to the International Centre for ISSN, Paris. For this purpose we request you to send us the forth coming issue of your serial on complimentary basis.

We solicit your co-operation in this regard.

Yours sincerely

V. V. Lakshmi

(V.V. Lakshmi)

Head

National Science Library

Please don't forget to send a sample issue of the journal/URL with ISSN printed on it.

Contact : Ms. Shobhna Vij

e-mail : issn.india@niscair.res.in

phone : 011-26516672

RESEARCH MATRIX :2321-7073

Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

INDEX

SR.NO.	TITLE & AUTHOR	PAGE NO.
1	THERATALK, ("THERAPY+TALK") WHEN PSYCHOLOGY MEETS TECHNOLOGY: AN INNOVATIVE APPROACH DR.JAYESHKUMAR R.BAMROTIYA	1 TO 5
2	આરઝી હકુમતનાં નાયક શામળાદાસ ગાંધી હુલ્લાસ એમ. રામદતી	6 TO 7
3	નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – નવા પ્રવાહો ડો. ચંદ્રિકા આર. ઉકાણી	8 TO 12
4	THE LORD OF THE RINGS, THE CHRONICLES OF NARIA AND HARRY POTTER: A PSYCHOLOGICAL INTERPRETATION BHAMMAR BHARATBHAI V. DR. FIROZ SHAIKH	13 TO 20
5	ENVISIONING QUALITY IN HIGHER EDUCATION THROUGH NATIONAL EDUCATION POLICY 2020 HARIN J. GOSWAMI	21 TO 26
6	DEPICTION OF FEMALE SENSIBILITY IN ARUNDHATI ROY'S THE GOD OF SMALL THINGS MEHULBHAI P. MAKWANA DR. MANISH A. VYAS	27 TO 31
7	EDUCATION POLICY IN THE CONTEXT OF GANDHIAN SWARAJ MILLY R. JETHWANI DR. MANISH A. VYAS	32 TO 36
8	IMPORTANCE OF RESEARCH & INNOVATION WITH REFERENCE TO NEW EDUCATION POLICY DR. NIKHILJATI N. GAUSWAMI	37 TO 39
9	MYTH AND FEMININE REPRESENTATION IN CHITRA BANERJEE DIVAKARUNI THE PALACE OF ILLUSIONS RAVALIYA NIRALI LAXMANBHAI DR. NAYANKUNAR D TANK	40 TO 43
10	HIGHER EDUCATION NOW AND AFTER NEP: A COMPARATIVE STUDY NITIN CHAUHAN DR. MANISH A. VYAS	44 TO 49
11	નવી શૈક્ષણિક નીતિ 2020 ની ઉચ્ચ શિક્ષણ પર અસર	50 TO 55

આરજી હકુમતનાં નાયક શામળાદાસ ગાંધી

હુલ્લાસ એમ. રામદત્તી
(M.A., B.ed. (GSET))

SUBJECT:

" આરજી હકુમતનાં સંભારણા અને સંસ્મરણો "

" શામળાદાસ લક્ષ્મીદાસ ગાંધી "

" આઝાદીના અમૃત મહોત્સવ " અંતર્ગત આરજી હકુમતનાં સંભારણા અને સ્મરણકરતા આપણી નજર સમક્ષ પ્રથમ સ્મરણ થાય છે. શામળદાસ ગાંધી કે જેમણે ૧૯૪૭ માં સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા જૂનાગઢ અને માણાવદરમાં આરજી હકુમત સંમેલનની સ્થાપના કરી. અત્યારે આપણે જૂનાગઢ કદાચ જો આરજી હકુમતની રચના ન થઈ હોત તો તે પાકિસ્તાનમાં ભળી ગયું હોત.

શામળદાસ ગાંધી જૂનાગઢની આરજી હકુમતના સરનશીન-પ્રમુખ અને પત્રકાર હતા. તેઓ મહાત્મા ગાંધીજીના મોટાભાઈ લક્ષ્મીદાસ ગાંધીના મોટા પુત્ર હતા. માતાનું નામ નંદકુવરબા અને પત્નિનું નામવિજયાબહેન . તેમને કિશોર અને હેમંત નામના બે પુત્રો તથા પુષ્પા અને મંજરી નામની બે પુત્રીઓ હતી.

શામળદાસની કારકિર્દીના મુખ્યત્વે બે પાસા મહત્વનાં હતા. એક પત્રકાર તરીકેનું અને બીજું જૂનાગઢની આરજી હકુમતના પ્રમુખ તરીકેનું તે મુંબઈનાં 'જન્મભુમિ'માં તંત્રી બન્યા. દેશી રજવાડાં પ્રત્યેની નીતિ અંગે ઉગ્ર મતભેદ ઉત્પન્ન થતાં શામળદાસ ગાંધી 'જન્મભુમિ' માંથી છુટા થયા. અને 'વંદે માતરમ્' નામનું ગુજરાતી દૈનિક શરૂ કર્યું.

મુંબઈમાં એક નીડર અને બાહોશ પત્રકાર તરીકેની ફરજો બજાવવા ઉપરાંત તે રાજદ્રારી તથા સામાજિક પ્રવૃત્તિઓના ક્ષેત્રે પણ સક્રિય કામગીરી બજાવતા હતા. જૂન-૧૯૪૭ માં મુંબઈમાં આઝાદ મેદાન ઉપર કાઠિયાવાડ પ્રજા સંમેલન મળ્યું તેના તે પ્રમુખ હતા. આ સંમેલનમાં તેમણે જામ-જુથ યોજનાનો પ્રતિકાર કરવા પ્રજાને અને નેતાઓને અનુરોધ કર્યો હતો.

૧૯૪૭ માં સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ જૂનાગઢનાં નવાબે પાકિસ્તાનમાં ભળવાનો નિર્ણય કરતાં સમસ્ત ભારતમાં તેના ઘેરા પ્રત્યાઘાત પડયાં હતા. તે અંગેના ભાવિ કાર્યક્રમની વિચારણા કરવા મુંબઈમાં ' વંદે માતરમ્ ' કાર્યાલયમાં જૂનાગઢ પ્રજામંડળનાં મુખ્ય કાર્યકરો તથા શામળદાસ ગાંધી અને ઢેબરભાઈ એકત્ર થયા હતા. એક પ્રતિનિધિમંડળ જૂનાગઢ મોકલવા નિર્ણય થયો હતો. ૨૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ ના રોજ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની કારોબારી સમિતિની બેઠકમાં શામળદાસ ગાંધી પણ ખાસ હાજર રહયા હતા. શામળદાસ ગાંધીએ ' વંદે માતરમ્ ' સામાયિકમાં ૦૧-૦૯-૧૯૪૭ ના ' જય સોમનાથ ' લેખમાં જૂનાગઢ પ્રશ્નોની વિગતવાર છણાવટ કરી હતી.

અંતે જૂનાગઢ અને કાઠિયાવાડના પ્રજાજનોને શામળદાસ ગાંધી સહિત પાંચ સભ્યોનીઆરજી હકુમત સ્થાપવાનો વિચાર રજૂ કર્યો હતો. ગંભીર વિચારણાને અંતે મુંબઈમાં માધવબાગમાં ભરાયેલી જાહેર સભામાં ૨૫-૦૯-૪૭ ના દિને જૂનાગઢની આરજીહકુમતની સ્થાપના થઈ અને શામળદાસ ગાંધીને તેના પ્રમુખ બનાવવામાં આવ્યા. આ લડતને પ્રજાકીય લડતનું સ્વરૂપ આપવાનું હોવાથી તેના પ્રધાનમંડળમાં જૂનાગઢ રાજ્યનાં વતનીઓને નીમવામાં આવ્યા. શામળદાસ ગાંધી જૂનાગઢના બારબલીદાર હતા. તથા કુતિયાણામાં તેમના દાદાની જમીન હતી.

આમ શામળદાસે કલમ મુકીને તલવાર ધારણ કરી હતી.આરજી હકુમતના પ્રમુખ તરીકેનું તેમનું પ્રથમ પ્રવચન મુગ્ધ અને પ્રેરક હતું. તેમણે કહેલુંકે તેમનું આ યુદ્ધ જૂનાગઢનાં નવાબીતંત્ર સામે છે. તેમણે આ લડતને ' ધર્મ યુદ્ધ ' ગણાવ્યું હતું. તેમનું

VOLUME-1 / YEAR -9 / ISSUE -8 / MARCH - 2022
WWW.RESEARCHMATRIX.ORG

RESEARCH MATRIX :2321-7073

Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary Journal of applied research

સુત્ર હતું. 'ચલો જૂનાગઢ' આરઝી હકુમતનું પાંચ સભ્યોનું બનેલું પ્રધાનમંડળ મુંબઈથી રાજકોટ આવ્યું. તેમાં શામળદાસ ગાંધીને અમૃતલાલ શેઠે તલવાર આપી.

આરઝી હકુમત ૩૦-૦૯-૪૭ થી શરૂ કરીને ૦૮-૧૧-૪૭ આમ ૪૦ દિવસ દરમિયાન એવી કુનેહ ભરી રીતે જૂનાગઢ રાજ્યને ભીંસમાં લીધું કે તેનાં ૧૦૬ ગામો તેમણે કબજે કર્યો. પરિણામે હતાશ થઈને જૂનાગઢના નવાબે ૦૯-૧૧-૪૭ના રોજ ભારત સંઘની શરણાગતિ સ્વીકારી, આરઝી હકુમતના આ વિજયને વધાવવા તત્કાલિનગૃહ પ્રધાન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ૧૩-૧૧-૪૭ ના નૂતન વર્ષના દિવસે જૂનાગઢ આવ્યા. અને શામળદાસ ગાંધીએ આજ દિવસે જૂનાગઢ નાં ઉપરકોટ ઉપર ત્રિરંગો ઝંડો ફરકાવી જૂનાગઢને પાકિસ્તાની પકડમાંથી મુક્ત કરવાની પ્રતિજ્ઞા પુરી કરી. શામળદાસ ગાંધીએ આરઝી હકુમત વતી આ માટે ૫૧,૦૦૦ નો ફાળો આપ્યો હતો.

આમ, આરઝી હકુમતે જૂનાગઢને રાજકીય સ્વતંત્રતાની સાથે ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક સ્વાતંત્ર્ય પણ અપાવ્યું. આમ, શામળદાસ ગાંધી જેવા અનેક સ્વાતંત્ર્ય સેનાની ના સહયોગથી જૂનાગઢ પણ અખંડ ભારતનો એક ભાગ બન્યું. આથી એવું ચોકકસ કહી શકાયકે, જો આરઝી હકુમતની સ્થાપના ન થઈ હોત તો આજે જૂનાગઢ કદાચ 'આપણું' ન હોત. ધન્ય છે. એ વિરોને જેમણે નવાબ સાથે જંગ છેડીને આપણું જૂનાગઢ બચાવ્યું. અને આપણને પાછું. અપાવ્યું.....

VOLUME-1 / YEAR -9 / ISSUE -8 / MARCH - 2022
WWW.RESEARCHMATRIX.ORG